

Digitalt særtryk af
FUND OG FORSKNING
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS
SAMLINGER

Bind 52
2013

With summaries

KØBENHAVN 2013
UDGIVET AF DET KONGELIGE BIBLIOTEK

Om billedet på smudsomslaget se s. 255.

Det kronede monogram på kartonomslaget er tegnet af
Erik Ellegaard Frederiksen efter et bind fra Frederik 3.s bibliotek

Om titelvignetten se s. 201.

© Forfatterne og Det Kongelige Bibliotek

Redaktion: John T. Lauridsen

Redaktionsråd:

Ivan Boserup, Else Marie Kofod,
Erland Kolding Nielsen, Anne Ørbæk Jensen,
Stig T. Rasmussen, Marie Vest

Fund og Forskning er et peer-reviewed tidsskrift.

Papir: Munken Premium Cream 13, 115 gr.
Dette papir overholder de i ISO 9706:1994
fastsatte krav til langtidsholdbart papir.

Nodesats: Jakob K. Meile
Grafisk tilrettelæggelse: Lene Eklund-Jürgensen & Jakob K. Meile

Tryk og indbinding: SpecialTrykkeriet, Viborg

ISSN 0069-9896
ISBN 978-87-7023-126-8

ARMENISKE BØGER FRA 15-1700-TALLET

i Det Kongelige Biblioteks samlinger

AF

HENNING LEHMANN

I anledning af, at Armeniens hovedstad Erevan i 2012 af UNESCO var udnævnt som World Book Capital, arrangerede Det Kongelige Bibliotek på foranledning af den armeniske ambassade i København en udstilling af 19 armeniske bøger, der indgår i bibliotekets samlinger, alle udgivet i det 16.-18. århundrede. Med udstillingen markeredes endvidere 500-året for den første trykte armeniske bog. I det følgende søges de 19 bøger indplaceret i deres sammenhæng, primært kirke-, kultur- og boghistorisk, mens det biblioteks- og kunsthistoriske har måttet nøjes med en tilbagetrædende rolle, og andre grene af historien, der også kunne være relevante (f.eks. trykveteknikkens, bogbinderiets og videnskaberne historie) kun berøres punktvis, perifert eller summarisk.¹ Bøgerne beskrives i kronologisk orden (efter udgivelsesår).

1. Davids Salmer, *Venezia 1565* (KB: 82, -175 04922)

Den ældste af Det Kongelige Biblioteks armeniske bøger er en udgave af *Davids Salmer* trykt i Venezia i 1565.² Baggrunden for denne bogs tilblivelse skal søges i de bestræbelser, der fra den armeniske kirke omkring midten af 1500-tallet udfoldedes for at komme i nærmere kontakt med den romersk-katolske kirke. Den kirkelige og politiske baggrund

¹ Blandt de bøger og kataloger, der så dagens lys i 2012 i forbindelse med 500-året, udmærker John A. Lanes bog *The diaspora of Armenian printing*, der blev udgivet i anledning af en udstilling, der først vistes i Amsterdam, derefter i Erevan, sig ved at rumme en grundig og informativ redegørelse for den armeniske typografis historie samt for de vigtigste af de trykkerier, der har produceret armeniske bøger i de 500 år (ikke kun i "diasporaen").

² Om udgivelsesåret efter nyere dateringspraksis skulle angives som 1566, berøres nedenfor.

skal ikke beskrives udførligt her; nævnes skal blot, at katolikos³ Mikayēl Sebastaci (= fra Sebaste) i 1562 sendte en delegation fra Eĵmiacin til Rom. Hoveddeltagerne var Abgar Toxafeci (= fra Toxaf/Thokhathetsi⁴) (en lærd armenier af gammel fyrsteslægt) og dennes søn Sultanshah.⁵

Hovedpersonerne kan man gøre sig bekendt med i Salmeudgaven, idet man over forordet ser to billeder. På det første ses Abgar i audiens hos pave Pius 4. (der er omgivet af bl.a. kardinalerne Amulius, Borromeus og Moronus, hvis navne er anført – i den her anvendte, latinske form); på det andet er der kun angivet navn for den modtagende venetianske doge Hieronymus Priolus, der beklædte dogembedet i årene 1559-67. Disse to – tydeligvis italiensk producerede – illustrationer (hvor navnene er angivet med latinske bogstaver) hentyder til de to former for autorisation, pavens og dogens, som Abgar har måttet skaffe sig, før han kunne nedsætte sig som bogtrykker i Venezia. På billederne er året 1565 ganske tydeligt angivet – i romertal – hhv. omkring toppen på pavens og for foden af dogens tronstol, og eksempelvis lader Pehlivanian – i sin redegørelse for de tidlige armeniske bogtrykkere⁶ – uden videre dette være udgivelsesåret. I fortalen angives året da også til 1014 efter armenisk tidsregning, hvilket svarer til 1565, men i den afsluttende kolofon angives det armeniske år som 1015 (= 1566). Som det vil fremgå, findes der adskillige eksempler på, at det “officielle” udgivelsesår er året for “autorisation”, myndighedstilladelse til og/eller påbegyndelse af trykningen, selvom bogen eventuelt først

³ Det vil lette forståelsen af nogle af de udgivelsesprocesser og autoritetsforhold, der uundgåeligt må berøres nedenfor, at det noteres, at indehaveren af det øverste embede i den armeniske kirke (lige fra oldtiden – fortrinsvis, som i dag – med sæde i Eĵmiacin) betegnes katolikos. I middelalderen opstod i det kilikiske Armenien, der eksisterede som armenisk rige fra ca. 1100 til 1375, yderligere et katolikossat (i nutiden med sæde i Antelias i Beirut, Libanon). Først i 1400-tallet oprettedes de armeniske patriarkater i Konstantinopel og Jerusalem, i nogen måde med rolle som *liaison officer* mellem sultanatet og dettes monofysitisk-kristne undersætter (parallelt med den græske patriark som repræsentant for de ortodokse). De armeniske patriarker blev dog fra tidligste færd ofte betragtet som rent armeniske, kirkelige embedsindehavere.

⁴ Normalt transskriberes armeniske navne – primært i præsentationen af de enkelte bøger – i henhold til det system, der anvendes i *Revue des Études Arméniennes* (i let tillempt form). Hvor andre former er indarbejdet i litteraturen, har det i den kommenterende tekst været naturligt at følge sædvanen, f.eks. altså: primært Movsēs Xorenaçi, men også: Movses/Moses Khorenatsi/fra Khorene.

⁵ Jvf. Kévorkian 1986, især s. 26; Pehlivanian 2000a, især s. 51; Nichanian & Sordet 2012, s. 26f.

⁶ Pehlivanian 2000a, s. 50f.

har foreligget færdigtrykt i det følgende år eller senere. Dette hænger – måske specielt for de armeniske bøger? – sammen med, at nogle af de bogtrykkerier, der kunne stå for produktionen, var ret små, hvorfor trykketiden kunne blive lang.⁷ Imidlertid er det hensigtsmæssigt at holde sig til den indarbejdede konvention, hvorefter det i fortalen, eventuelt på titelbladet (subsidiært og sekundært i kolofonen) angivne år er “udgivelsesåret”.

Abgar opnåede umiddelbart stor anseelse som bogtrykker, i første omgang i nogen måde på bekostning af sin tidligere fagfælle Yakob, der havde stået bag de første armeniske tryk omkring 1512. I forordet til Abgars *Psalter* oplyses, at han har ladet fremstille nye skrifttyper. Han måtte i øvrigt hurtigt opgive virksomheden i Venezia og fortrække til Konstantinopel, hvor han startede ny virksomhed allerede i 1567. Denne virksomhed måtte også lukke efter to år. Den tyrkiske censur og kontrol var på dette tidspunkt ikke mildere end den, der udøvedes på den katolske modreformations breddegrader.⁸

Bogen er ikke pagineret, men første og sidste side i hvert ark er betegnet med såvel arabertal som armeniske “tal” (på armenisk bruges alfabetets bogstaver som tal, evt. forsynet med et diakritisk tegn), i alt 34 ark (= 544 sider). På det første ark er hovedinitialer og rubrikker trykt med rødt, i resten af bogen med sort. Der er nogle illustrationer beslægtet med forordets, men kun i to tilfælde er billederne forsynet med inskriptioner. Det første tilfælde er “tekstkritisk” interessant, idet der forud for Salme 19 (18) – vel ad salmens v. 6-7 – vises to “verdensbilleder”, ét *secundum Hebreos*, og ét *secundum Latinos*. I det andet tilfælde er – forud for Salme 107 (106) – navnet *Abraam* placeret over de to figurer i billedets sider (en vandrende og en siddende Abraham, jvf. salmens v. 4 og 10). Om en af illustrationerne (placeret forud for Salme 90 (89), visende en orgel- og en luts spiller i det fri) oplyser Kévorkian, at den er hentet fra den såkaldte *Malermi-bibel*, udgivet af Giovanni Ragazzo i Venezia i 1490.⁹ I øvrigt er der en række marginal- og initialillustrationer beslægtet med dem, der findes i armeniske hånd-

⁷ Jvf. Kévorkian 1986, s. 4ff. Hos Kévorkian findes såvel psalterets fortale som dets kolofon aftrykt og oversat til fransk, s. 27. Til benefice for sproghistorikere og fonetikere kan det nævnes, at byen Venezia i den armeniske tekst, såvel i fortale som kolofon, betegnes *Vanatik* (mod normalt *Venetik*).

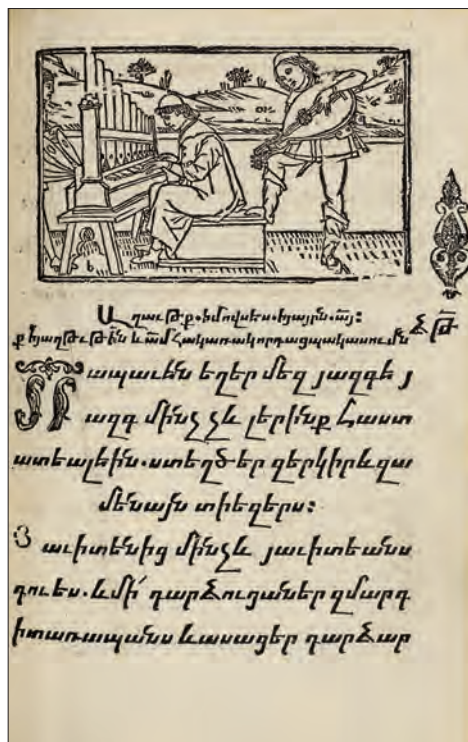
⁸ Jvf. Kévorkian 1986, s. 4, 26f; Pehlivanian 2000a, s. 50f; Nichanian & Sordet 2012, s. 26; Lane 2012, s. 26ff.

⁹ Jvf. Kévorkian 1986, s. 27.

Davids Salmer, Venezia 1565.

Ill. 1 (modst. side): Forordet med de to billeder af Abgar i audiens hos hhv. paven og dogen.

Ill. 2 (t.h.): Orgel- og luts spiller, opr. fra Malermi-bibelen, 1490.

Josef Justus Scaliger, 1540-1609). Til Det Kongelige Bibliotek er bogen kommet som krigsbytte fra Gottorp Slot i 1713 (endelig indlemmet i biblioteket i 1749).¹¹

2. Den gregorianske kalender, *Rom 1584* (KB: OS-364)

Hvis formelen “den romersk-katolske kirkes forhold til den armeniske” anvendes som beskrivelse af denne bogs baggrund, er den dermed kirkehistorisk stillet parallelt med den netop beskrevne. Det må imidlertid straks tilføjes, at bevægelsesretningen så at sige her er den modsatte.

Første del af bogen er nemlig en armenisk oversættelse fra latin af den bulle, dateret den 24. februar 1582, *Inter gravissimas*, hvormed pave Gregor 13. iværksatte sin kalenderreform, “den gregorianske kalender”. Hertil er føjet de tekster, der i løbet af året 1582 udarbejdedes af Gregors

¹¹ Jvf. Ilsøe 1999, s. 405ff.

kalenderkommission som tillæg til selve bullen, nemlig seks såkaldte *kanones* og et *kalendarium*. Hovedforfatteren menes at være den bayerske jesuit Christoph Klau, latiniseret til Christophorus Clavis (el. Clavius). De nævnte *kanones* indeholder de astronomisk-kalendariske elementer, der indgik i reformens begrundelse og beskrivelse, bl.a. de såkaldte “epakter” og “gyldental”, der især beregnes med henblik på fastlæggelse af tidspunktet for påsken; kalenderreformen havde jo i sin grund kirke- lig-liturgisk udgangspunkt.

Bogens titel gengiver ret præcist dens latinske forlæg: *Calendarium Gregorianum Perpetuum Orbi Christiano Universo a Gregorio XIII P.M. propositum*. Tid og sted angives i en lidt udførligere form end forlæggets: “Udarbejdet i det store Rom, de hellige apostles by, i året 1584”.¹²

Det er bemærkelsesværdigt, at dette tekstkompleks allerede foreligger oversat til armenisk i 1584. Herom oplyser kolofonen (der findes på bogens to sidste sider), at den hovedansvarlige er den førnævnte Sultanshah,¹³ søn af Abgar fra Toxaí. Det nævnes, at han på “frankisk” kaldes *Marganton*, og vi har hermed nøglen til at identificere personen betegnet *Marco Ant(oni)o Armeno* på indgangsbilledet til 1565-psalteret (jvf. ill. 1). Bortset fra den interesse, der kan knytte sig til persongalleriet og de specifikke armenisk-romerske kontakter, er det værd at notere, at de romerske årstal og månedsnavne i kolofonen ikke blot sammenholdes med den gældende armeniske kalender, men også med den ældre, der her betegnes som hørende til inden for kirkens rammer (med glosen *sarkawad* = diakon), og herudover også med de græske, jødiske (her egtl. “hebræernes”, *ēḫrayečwoč*) og syriske kalendere. Roms “østlige perspektiv” rækker altså ganske vidt, jvf. den samtidige, ikke mindst jesu- itiske missionsvirksomhed. Lane peger på kardinal Santori (1532-1602) som Roms foregangsmand i henseende til at være opmærksom på nød- vendigheden af at publicere på orientalske sprog – og dermed forløber for “propaganda-kongregationens” omfattende trykkeaktivitet på disse

¹² Hos Kevorkian er titel og kolofon gengivet og oversat til fransk, Kévorkian 1986, s. 155.

¹³ Jvf. Pehlivanian 2000a, s. 52, hvor det oplyses, at Sultanshah gik over til katolicis- men, og da han blev præsteviet, tog navnet Bartolomeo Abgaro. Han var i perioden 1584-1623 abbed for et armenisk katolsk kloster i Rom, pavens rådgiver i armeniske anliggender og ansvarlig for flere udgivelser med armenisk horisont. Jvf. også Kévorkian 1986, s. 153f; Nichanian & Sordet 2012, s. 148f (R.H. Kévorkian) og Lane 2012, s. 31. Oudenrijn omtaler Bartolomeo og M. Antonio som to forskellige personer, dog nært beslægtede (*parentelae vinculo iunctus*), Oudenrijn 1960, s. 43.

sprog i 1600-tallet (jvf. nedenfor, s. 129).¹⁴ Det er vel værd at erindre, at den nye kalender havde svært ved at trænge igennem uden for det katolske område. I Danmark blev den f.eks. først gennemført i år 1700 på Ole Rømers initiativ (i kølvandet på tilsvarende initiativer i de lutherske, tyske lande og Holland i 1699).

Bogen, der er på 14 ark à 8 sider, alene “nummereret” med armeniske bogstaver, er rigt udstyret med illustrationer i form af cirkulære tabeller, helsidesoversigter og forskellige former for skemaer, hvor der med betydelig indholdsmæssig og pædagogisk konsekvens skiftes mellem rødt og sort tryk. Typerne er støbt af en af foregangsmændene på dette område, franskmænden Robert Granjon.¹⁵ På titelbladet ses pave Gregors våben med den haleløse drage, og på kolofonens – og dermed bogens – sidste side er placeret en (ikke armenisk) fremstilling af den sidste nadver.

Et ret utydeligt ejernavn på titelbladet kan måske læses som Petrus Pravenius. På forbladet er skriblet et par armeniske ord, hvor ordet for “skriver” (*grič*) og en afledning heraf kan anes – uden at der skal gives yderligere tolknings- eller placeringsforsøg for disse elementer.

Ill. 3: Den gregorianske kalender, Rom 1584. Bogens titelblad.

¹⁴ Lane 2012, s. 31.

¹⁵ Jvf. Pehlivanian 2000b, s. 207; Lane 2012, s. 32ff.

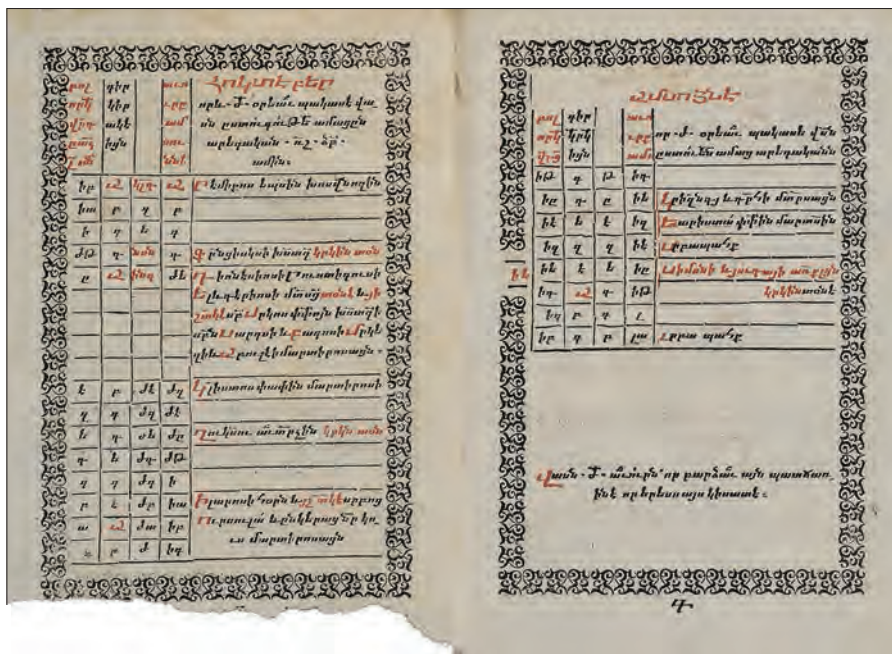

Den gregorianske kalender, Rom 1584.

III. 4 (øverst): Bogens kolofon.

III. 5 (nederst): Opslaget, hvor 4. kanon afsluttes og 5. kanon begynder.

Ill. 6: Den gregorianske kalender, Rom 1584. Det mest interessante opslag er måske det, hvor “genoprettelsen” af kalenderen i forhold til den julianske vises – i form af en oversigt over oktober 1582, hvor ti dage udelades. Måske har hyppigt opslag her forårsaget, at en af siderne er beskadiget.

3. Nersēs Šnorhali: Jesus, Guds Søn, Venezia 1660 (KB: OS-454)

Hvis stikordene “positive forbindelseslinier mellem Rom og Armenien” endnu en gang kan anvendes, må de her have en noget anden drejning og tidsmæssig placering, end tilfældet har været for de to første bøgernes vedkommende. De må her naturligt tage udgangspunkt i forfatteren til skriftet, den middelalderlige, armeniske teolog og kirkepolitiker Nersēs Šnorhali (1102-73). Han stod nemlig, både før han blev katholikos (i det kilikiske Armenien), og medens han bestred dette embede, for en Rom-orienteret kurs. Det 12. århundredes kontakt mellem vesterlændinge og armeniere stod i korstogenes tegn. Dette tema skal ikke udfoldes her; blot skal det noteres, at det – trods intense forhandlinger – ikke kom til nogen union mellem de to kirker, og at Nersēs – trods de skarpe modsætninger, ikke mindst om unionsspørgsmålet, der gjorde sig gældende i hans samtid – i eftertiden var

højt anset, i øst som i vest, ikke mindst på grund af hans kvaliteter i en funktion, der endnu ikke har været nævnt, nemlig som digter.

Bogens indhold er en digtkreds benævnt efter begyndelsesordene, armenisk *Yisus* (Jesus) og *ordi* (= søn), på bogens forblad transskriberet *Hisus Urdi*. Skriftets popularitet kan f.eks. aflæses af, at det i 1600-tallet så flere udgaver.¹⁶

Den her foreliggende udgave er trykt i Venezia i 1660 hos den italienske bogtrykker Giovanni Battista Pavis. I Det Kongelige Biblioteks eksemplar kan man blive i tvivl om dateringen, idet forbladet har en håndskrevet, latinsk gengivelse (og forklaring) af titlen, hvortil er føjet årstallet 1650. Ved bogens slutning (efter s. 526) er indsat en vignette med trykkested og dato angivet, som følger: *Impressum Venetiis A.C. MDLX*. Vigtigst er det dog, at kolofonen (s. 521-526) ud over trykkerens navn og andre oplysninger indeholder dateringen "1109 efter armenisk tidsregning" samt navnet på den venetianske doge Domenico Contarini (armenisk *Tōmeniko Gōndarini*), der var indehaver af embedet i årene 1659-75. Årstalsangivelsen "1650" beror altså på en fejllæsning eller fejltolkning.

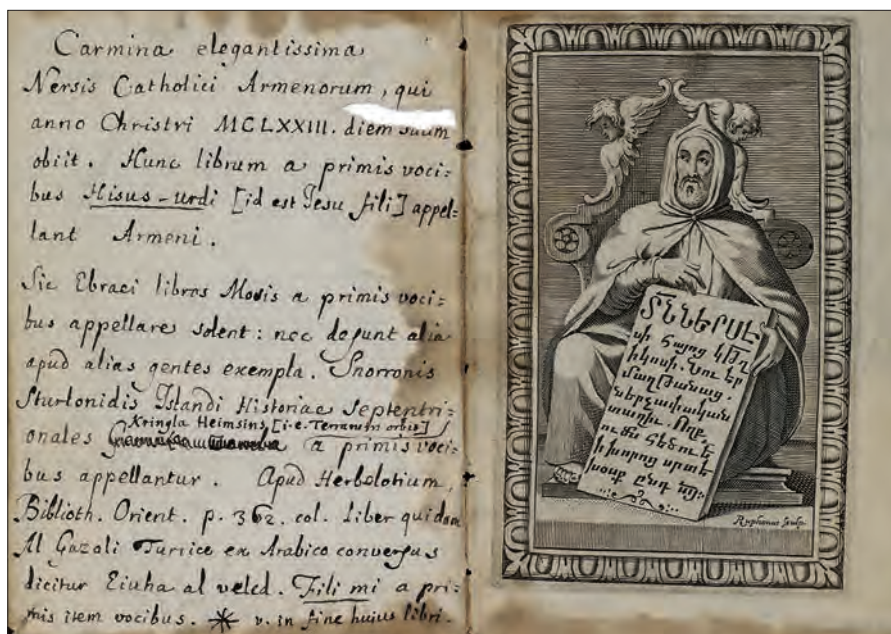
Kévorkian påviser, at Pavis' sats er direkte overtaget fra en af de tidligere udgaver, nemlig editionen ved Yovhannēs Ankiwraçi (= fra Ancyra/Ankara) fra det venetianske trykkeri Salicata i 1642-43.¹⁷

Bogens for- og efterblade er rigt beskrevet, især med mere eller mindre lærde kommentarer, f.eks. om skikken at betegne værker med deres første ord, eller om indholdsmæssige særtræk, f.eks. at man på s. 252-257 kan læse sig frem til hovedlinier i den monofysiske dogmatik (efter Chalcedon-synoden år 451 betegnede armenierne som hø-

¹⁶ Pehlivianian taler om tre udgaver, "alle trykt i Italien", Pehlivianian 2000a, s. 54f. Med henvisning til Kévorkian 1986 (s. 44f. 102f. 120) må dette suppleres med, at ud over de tre udgaver trykt i Venezia (1642-43, 1660 og 1686) foreligger der en trykt i Konstantinopel (1677). Hertil kommer – måske vigtigst – at der i 1660 også blev trykt en udgave i Amsterdam. Tilføjes kan (jvf. Kévorkian 1986, s. 131), at der allerede i 1702 også forelå endnu en Konstantinopel-udgave. Jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 47f, hvor Nichanian nævner, at værket foreligger i 18 udgaver i tidsrummet 1643-1746.

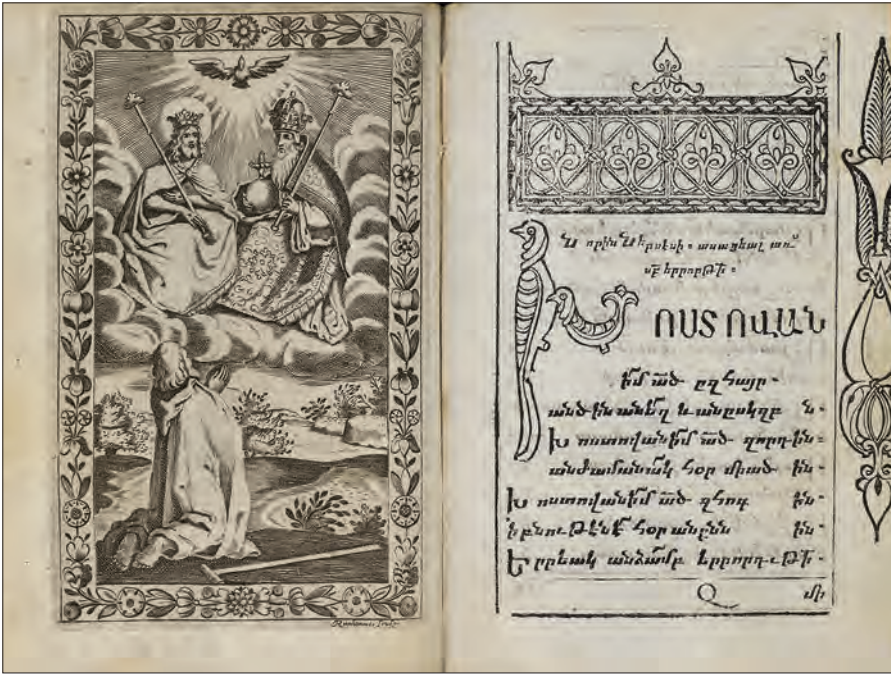
¹⁷ Jvf. Kévorkian 1986, s. 141f. Her er den venetianske 1660-udgaves kolofon aftrykt og oversat til fransk. 1642-43-udgaven er præsenteret hos Kévorkian på s. 35, 37ff. Det kan herfra noteres, at Yovhannēs (i Italien kendt som Giovanni Molino, jvf. Lane 2012, s. 36ff) stod i nær kontakt med den Rom-venlige patriark i Konstantinopel, Zakaria Vaneçi (= fra Van), jvf. nedenfor. Det "katolske" kan altså muligvis også anskues i et mere aktuelt perspektiv end 1100-tallets. 1660-udgaven fra Amsterdam beskrives hos Kévorkian på s. 45-47.

rende til denne gruppe af kirker): *Expositio Sententiae Monophysitarum a pagina 252 ad 257*. Man må give forfatteren til denne note ret i, at nogle af Nersēs' digte har karakter af læredigte, der undertiden måske snarest kan betegnes som rimede teologiske traktater.

Ill. 7: Nersēs Šnorhali: *Jesus, Guds Søn*, Venezia 1660. Over for Nersēs-portrættet ses første del af kommentaren om hans "carmina elegantissima". Den omfattende titel angivet på tavlen, som Nersēs holder, antyder digtkredsens mangfoldighed. I Kévorkians franske oversættelse lyder den: "De Tēr Nersēs Katolikos d'Arménie, offrande de prières en vers mesurés, complainte de lamentations, discours à Dieu du fond du coeur". Der har ikke været mulighed for at sammenligne Det Kongelige Biblioteks 1660-udgave med 1642-43-udgaven. Ifølge Kévorkian står der i sidstnævnte udgave som ophavsmand til Nersēs-portrættet Georgi. I 1660-udgaven er kunstneren tydeligt angivet som Ruphonus (den kendte gravør/illustrator Jacobus Ruphonus), og liniedelingen i den armeniske titel er forskellig fra den tidligere udgaves. I øvrigt er anlægget af billedet det samme: Nersēs på sin trone omgivet af to engle. Indtil nærmere sammenligning evt. kan foretages, må antagelsen være, at billedmaterialet er udskiftet i den nye udgave, men med respekt for det tidligere oplæg og udvalg.¹⁸

¹⁸ Jvf. Kévorkian 1986, s. 38.

Ill. 8: Nersēs Šnorhali: *Jesus, Guds Søn*, Venezia 1660. Forud for hver del af digtkredsen er (uden for paginering) indsat et billede, der i sin stil, der vel kan kaldes "italiensk barok", ofte står i ret grel modsætning til den enkle, orientalsk prægede grafik på den armeniske forside. Her ses s. 241 med titlen: "Af samme Nersēs: Udsagn om den hellige treenighed". Tekstens første bogstav: **Խ** er udformet som en sammensat fuglefigur i en ret enkel streg. Også her er ophavsmanden til treenighedsbilledet, indsat mellem s. 240 og 241, (som til de øvrige frontispicebilleder) angivet at være Ruphonus.

På indersiden af det ganske fornemme bind er indklæbet et ex libris: *C.S. Iordani et Amicorum*.¹⁹ Hermed henvises til huguenotten Charles-Étienne Jordan (1700-45), der er kendt som fortrolig rådgiver for Frederik den Store, konge af Preussen 1740-86, navnlig i dennes tid som kronprins, hvor han var i dyb konflikt med faderen, kong Frederik Vilhelm 1. Jordan, der var elev af M.V. de la Croze (jvf. nedenfor, s. 151), var en fremtrædende repræsentant for den fransk-orienterede kultur, der prægede kronprinsens hof, horisont og omgangskreds i 1720erne og 1730erne. Betegnelsen *C.S. Iordani et Amicorum* kan tænkes at henvise til det "société littéraire", han oprettede i 1743. Det vides, at Jor-

¹⁹ Jvf. bog nr. 8, 13 og 15.

dans bibliotek, hvortil også La Crozes bøger var overført, blev spredt efter hans død.

4. *Armenisk Hymnarium* (Šaraknoč), Amsterdam 1664 (KB: OS-371)

Når en væsentlig del af baggrunden for de hidtil omtalte bøger har været positive og produktive forbindelseslinier mellem Armenien og Rom, kan det tilføjes, at denne medalje også havde sin bagside, der bl.a. kom til udtryk ved, at pavestolen havde nægtet at imødekomme et længe næret ønske om en trykt helbibel på armenisk. Pavestolen mente, at den armeniske bibeloversættelse, hvis den skulle trykkes, skulle korrigeres efter den "autoriserede" latinske bibel, *Vulgata*. Og på stederne, hvor det armeniske liv primært levedes, og bøgerne skulle bruges, var forholdet mellem den lokale armeniske gejstlighed og de fremstormende romersk-katolske missionærer ikke altid harmonisk.

Allerede i 1580erne foreligger der korrespondance om bibeloversættelsesspørgsmålet,²⁰ og i 1630erne gjorde især den armeniske patriark i Konstantinopel, Zakaria Vaneči, sig ihærdige anstrengelser for at få Vatikanet til at stå for en bibeludgivelse på armenisk. Han nåede så vidt, at der blev nedsat en kommission under den romerske "propagandakongregation" (*Sacra Congregatio de Propaganda Fide*) med to romerske orient-missionærer og patriarkens fortrolige Yovhannēs (jvf. ovenfor) som medlemmer. Sidstnævnte gør i et brev til Rom rede for, at initiativet ellers let kan overgå til de hollandske kættere.²¹ Men heller ikke dette – givetvis behjertede – forsøg på at etablere en armenisk bibelversion "korrigeret" efter *Vulgata* førte til noget resultat.

Under et helt andet perspektiv kunne man notere sig, at bogtrykkerkunsten som regel trivedes, hvor der i øvrigt var trivsel i kultur, handel og næringsliv. Her kom i det 17. århundredes Europa Nederlandene ind på en fornem plads, måske førstepladsen. Det havde armenierne som et af de folk, der i Østen stod stærkt inden for disse sektorer, betydelig sans for. Amsterdam blev derfor nu et væsentligt arnested for vigtige kapitler i Armeniens boghistorie, og som det vil fremgå, er (6)7 af Det Kongelige Biblioteks (8)9 *armeniaca* fra 1600-tallet trykt her (i alt 7/9 af de repræsenterede 17/19 udgivelser/bøger).

Bibelen blev oversat til armenisk umiddelbart efter, at det armeniske alfabet var blevet skabt i begyndelsen af 400-tallet. Blandt oldkirkens

²⁰ Jvf. Kévorkian 1986, s. 28; Nichanian & Sordet 2012, s. 27f (M. Nichanian).

²¹ Jvf. Kévorkian 1986, s. 35.

Ill. 9: Armenisk *Hymnarium* (*Տարակնո՛ւ*), Amsterdam 1664. Bogens titelblad.

bibelothersættelser fik den – i et senere, lærd århundrede (1700-tallet) – betegnelsen “versionernes dronning”,²² hvori naturligvis ligger, at det var en gengivelse af høj kvalitet. Da de reformatoriske kræfter i 1500-tallets Europa fik gennemført deres krav om bibler på folkesprogene, var det naturligt, at armenierne også ønskede deres gamle bibel gjort tilgængelig gennem det nye medium: bogtrykket, og at de efter skuffelserne i Rom vendte sig til den protestantiske verden. Ønsket blev opfyldt i form af den såkaldte Oskan-bibel, trykt i Amsterdam i 1666-68. Man har betegnet Oskan-bibelen som den første “videnskabelige” bibeludgave på armenisk grund. Hvis dette kræver, at udgaven bygger på et repræsentativt antal håndskrifter og en vægtning af disses læsemåder, skal man dog nok frem til Zohrab-bibelen (udgivet af Venezia-

²² Det var M.V. de la Croze (jvf. nedenfor s. 149ff.), der formulerede den smukke betegnelse.

Ill. 10: Armenisk *Hymnarium* (*Šaraknoč*), Amsterdam 1664. En særlig illustration af temæet “vest møder øst” kan ses på hymnariets s. 211, hvor et Ambrosius-billede er valgt som “illustration” for en tekst, der henviser til Gregor Illuminator (armenisk Lusaworič), “Armeniens apostel”. Over tekstlinierne ses eksempler på de armeniske neumer.

mekhtharisterne i 1805), før betegnelsen er på sin plads. Men der er gjort et teksthistorisk (og dermed “videnskabeligt”) arbejde i Oskanversionen, bl.a. i den forstand, at der i et vist omfang redegøres for, hvad der adskiller dens tekst fra Vulgatas (kapitel- og versinddeling og -tælling, tekstomfang m.m.).²³

²³ Jvf. J.-P. Mahé i forordet til Kévorkian 1986, s. XXIV/XXV. Nedenfor (s. 179f.) gives et par glimt af det tidlige 1700-tals diskussion om Oskan og hans brug af Vulgata. Når Lane (Lane 2012, s. 97) hævder, at den armeniske kirke parallelt med Romerkirken modsatte sig bibeloversættelser til relevante “modersmål”, må dette relateres til en senere tid, hvor klassisk armenisk, *grabar*, for mange læge armeniere var blevet et “fremmed” sprog, og der krævedes bibler på de “nye” dialekter: vest- og østarmenisk, et behov, der i nogen måde først opfyldtes med den protestantiske missionsvirksomhed (jvf. Lane 2012, s. 172 og 182).

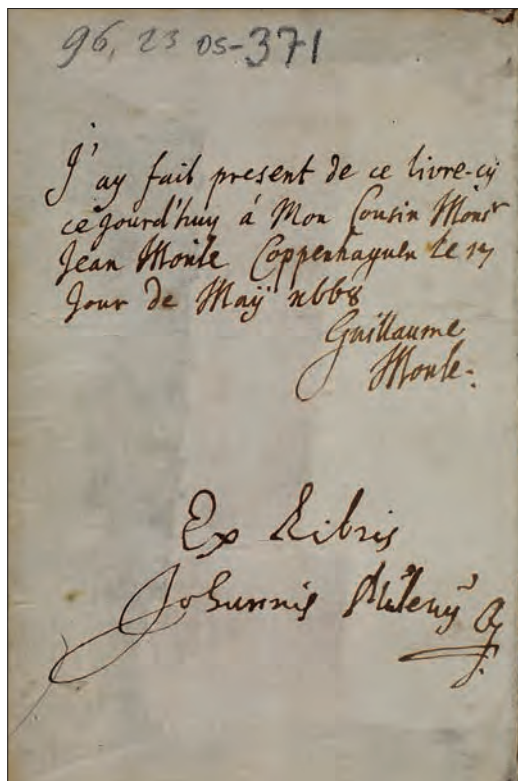
Hymnariet fra 1664 kan siges at være en “forøvelse” til bibeludgaven. Nogle hovedtræk af dets forhistorie er følgende: I 1660 oprettedes på initiativ af den armeniske katolikos i Eĵmiacin, Yakob 4., et trykkeri i Amsterdam, der til fremstilling af sine typer fik hjælp af det berømte nederlandske forlægger- og bogtrykkerfirma Elzevier.²⁴ Lederen døde imidlertid, og virksomheden kom i krise. Økonomisk støttet af en armenisk forretningsmand og igen med et initiativ fra katolikos’en blev trykkeriet genetableret under ledelse af den bibellærde biskop af Erevan, Oskan, der ankom til Amsterdam i 1664 og samme år fik udgivet *hymnariet* samt psalteret (jvf. nedenfor, nr. 5-6), hvorefter han kunne koncentrere sig om bibeludgaven.

²⁴ Lane nedtoner Elzevier-familiens betydning og fremhæver Christoffel van Dijck som vigtigste hollandske kontaktperson for Yakobs første udsending Matteos Tsaretsi (Lane 2012, s. 69ff).

Armenisk *Hymnarium* (Տարակո՛ւ),
Amsterdam 1664.

Ill. 11 (t.v.): Bogens guldsnit er præget med blomsterranker samt kors og Jesus-monogram.

Ill. 12 (t.h.): Dedikationen fra Guillaume til Jean Moule.

Forlagets navn var det ikke just mundrette: *Surb Ĕjmiacin ew Surb Sargis Zōrawar*. I navnet henvises med de to gange “hellig” (*surb*) konkret til to klostre, først Ĕjmiacin (ordret = “den enbårne” (*miacin*) “steg ned” (*Ĕj*)), der allerede på daværende tidspunkt var et kirkeligt center og residens for Armeniens kirkelige overhoved, dernæst til klostret indviet til helgenskikkelsen “kommandør” (*zōrawar*) Sarkis (eller Sargis ~ Sergius). Kévorkian betegner direkte Amsterdam-trykkeriet som hørende under katolikos’en.²⁵ I øvrigt kunne det hente økonomisk støtte fra armeniske handelsmænd baseret i Amsterdam og købe sig teknisk og anden bistand fra det førnævnte Amsterdam-trykkeri, Elzevier.

²⁵ Jvf. Kévorkian 1986, s. 39, hvor han bruger betegnelsen “l’atelier du Siège catholico-sal” om Amsterdam-trykkeriet. I nærværende artikel forkortes navnet herefter “Ĕjmiacin & Sargis”.

Šaraknoč er genrebetegnelse for en af den armeniske kirkes vigtige liturgiske bøger, en “salmebog” tilrettelagt i henhold til kirkeårets forløb (her betegnet *hymnarium*, armenisk *šakan* = hymne). Kévorkian henviser til Gabriele Winkler som autoritet for, at den bedste oversættelse af *šaraknoč* er *tropologion*, der genremæssigt henviser til den særlige form inden for den liturgiske sang, *troperne*, hvor der populært sagt sættes ord på udspundne melodiske passager.²⁶

På bogens titelblad angives ud over titel, trykkested og forlag også udgivelsesåret, både i henhold til tidsregningen “efter Kristi fødsel” (1664) og i henhold til den armeniske kalender (1113) samt dagen *Mariae Assumptio*. Bogen er forsynet med musikalsk notation og en række nederlandske billeder samt armeniske stregvignetter. Her er de “vestlige” illustrationer, der skyldes Christophel van Sichem (den Yngre),²⁷ imidlertid nogenlunde integrerede i teksten; modsætningen mellem de to udsmyknings-elementer er ikke tilnærmelsesvis så grel som ovenfor antyd det vedr. den 100 år ældre Venezia-udgave af Davids Salmer. De i alt 47 illustrationer er uensartet distribueret, idet der på bogens første 300 sider i gennemsnit er et billede på hver 9. side, i resten af bogen kun 1 for hver 37 sider. Tilsvarende illustrationer er anvendt i en to år ældre bønnebog fra det armeniske Amsterdam-forlag. Kévorkian oplyser i den forbindelse, at der er tale om genbrug af van Sichems illustrationer i en *Biblia Sacra* fra 1646. Efter hymnerne følger (på s. 748-772) et omfattende register samt nogle særlige indices, bl.a. vedr. den musikalske notation, de forfattere, hymnerne tilskrives, de armeniske talangivelser m.v., samt (på de sidste 2½ sider: 777-779) en kolofon, der udbygger titelbladets oplysninger.

Hvad bogens ydre angår, kan man vist tillade sig at sige, at dens bind og ikke mindst dens guldsnit præget med rankemønstre og kors afspejler en kombineret armenisk-nederlandsk rigdom, fornemt tangerende det feinschmeckeriske.

På forbladet er med håndskrift anført datoen 21. maj 1667 og indholdsangivelsen *Liber Liturgiam et Preces Armenicas continens – rarus et carus* – måske spor af den første ejer? Som det fremgår af en håndskrevet, fransksproget note på bindets inderside, er bogen allerede året efter kommet til København, dog endnu ikke til Det Kongelige Bibliotek, men som gave – overrakt den 14. maj 1668 – fra Guillaume Moule

²⁶ Hos Gabriele Winkler (Winkler 1983, s. 518) gives æren for det terminologiske valg dog videre til H. Husmann (Husmann 1972).

²⁷ Jvf. Kévorkian 1986, s. 49f; Nichanian & Sordet 2012, s. 72 (M. Nichanian).

til dennes fætter, Jean Moule, der – ligeledes håndskrevet – anfører sit navn i latiniseret/dansk form: Johannes Müller.

5-6. Davids Salmer, *Amsterdam 1664* (KB: 82, -175 04923 og 04924)

Den omstændighed, at Det Kongelige Bibliotek ejer to eksemplarer af denne udgave af Davids Salmer, kan give anledning til at notere, at dette bibelske skrift har været en meget populær andagts- og opbyggelsesbog i 15-1600-tallet. Uden at gå ind i nogen præciseret procenttalsberegning er denne samlings data (4 ud af 10 bøger (3 ud af 9 udgivelser) fra de to århundreder) helt illustrerende for udgiveshyppigheden for det armeniske psalters vedkommende.²⁸ Der kan være flere grunde – også ud over populariteten og den omfattende brug i gudstjenesten – der har været medvirkende til, at netop Davids Salmer kunne udkomme igen og igen trods Romerkirkens uvilje mod at lægge navn til en udgivelse af bibelen som helhed. Det kan ikke udfoldes her.

Efter det ovenfor anførte princip må udgivelsesåret angives som 1664. I øvrigt kan der registreres et tidsforløb svarende til det for 1565-psalteret anførte (jvf. ovenfor s. 118), her dog inden for samme år, idet forordet angiver datoen 1. april som tidspunkt for påbegyndelsen af trykningen, mens kolofonen bærer datoen 2. august.²⁹ I kolofonen anføres blandt andre navne navnet Vilhelm (= Vilhelm af Oranien (1650-1702), den senere konge af England, i 1664 kun 14 år gammel). Vi befinder os i perioden, hvor Nederlandene angives at være “uden statholder” med Jan de Witt som faktisk regent. Vilhelm betegnes med det armeniske ord *mankagoyn* (= junior). Han overtager regeringen i Nederlandene i 1672, i England i 1689.

Når Det Kongelige Biblioteks eksemplarer sædvanligvis (formentlig tidligst på de indklæbede sedler på bindets bageste inderside) angives som udkommet i 1666,³⁰ er det nærliggende at antage, at det skyldes de tydelige dateringer af bøgernes dedikationer, henholdsvis 18. marts og 19. oktober 1666. Den seneste af disse breder sig i trykt form over tre sider og er rettet til “den store kurfyrste” af Brandenburg, Friedrich Wilhelm (1620-88), der er forsynet med alle de titler, han havde opnået, bl.a. i forbindelse med genrejsningen af fyrstendømmet efter 30-års-krigen. Dedikationen viser vel, at giveren har haft såvel politisk som øko-

²⁸ Jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 73-77.

²⁹ Jvf. Kévorkian 1986, s. 50f.

³⁰ Jvf. også Ilsøe 1999, s. 567.

nomisk og kulturel forståelse for de faktiske forhold i samtidens Europa. Det drejer sig om ingen anden end *Karapet* (med titlen *Vardapet* (en armenisk embedsbetegnelse, *mutatis mutandis* = dr.theol.)), i dedikationen bogstaveret *Garabied Wartabied, Sacerdos Armenus*, der i forord og kolofon anføres som Oskans assistent ved udgivelsen. Han var i øvrigt præst ved den armeniske menighed i Amsterdam.

Den anden dedikation har sin særlige interesse derved, at den fører direkte ind i Det Kongelige Biblioteks tidligste historie. Det er her den danske orientalist Theodor Petræus,³¹ der – fra Leiden – sender bogen til “det kongelige bibliotek” (*Bibliothecæ Regiæ*) – med særlige udtryk (på græsk) for taknemmelighed og erindring. Af denne dedikations dato fremgår, at bogen senest må have foreligget færdigtrykt (og vel også indbundet, jvf. nedenfor) i begyndelsen af året 1666.

Det smukke bind og snit, der er ret nært beslægtet med kurfyresteeksemplarets bind, er beskrevet hos Ilsøe.³² Det må overlades til kyndige på bogbinderiets historie at afgøre, om man kan ræsonnere som følger: Dedikationernes relative tidsmæssige nærhed, deres fælles oprindelsesland (Holland, hvor bogen også er trykt), de fornemme adressater og just bindenes kunstneriske og håndværksmæssige beslægtethed lægger den tanke nær, at bøgerne også er indbundet i Holland og skænket i indbundet stand. I så fald skal der også være tid til indbindingen forud for marts 1666. Det kan tilføjes, at Jan Storm van Leeuwen i forbindelse med den armeniske bogudstilling i Paris i 2012 i en artikel i kataloget³³ gør rede for nogle af de fornemme bogbind, som Amsterdam-værksteder frembragte just i 1660erne. Så vidt jeg kan se, passer Det Kongelige Biblioteks bind om de to eksemplarer af 1664-salmeudgaven meget præcist ind i denne sammenhæng, men jeg undlader at gå nærmere ind på emnet.

Trykkeriet er, som det allerede er antydnet i beskrivelsen af *Karapet* som Oskans assistent, Ĕjmiacin & Sargis.

Det vil føre for vidt her at analysere udgavens plads i den armeniske bibels og den armeniske liturgis historie, men det skal nævnes, at også her er de “apokryfe tillæg”, som blev nævnt i forbindelse med 1565-psalteret, medtaget. Hertil følger sig enkelte andre tekster og i bogens slutning

³¹ Jvf. Ilsøe 1999, s. 252ff, og Iversen 1962. Særdeles interessant er også D. Kouymjians beskrivelse af Theodor Petræus’ aktivitet (bl.a. som oversætter) i forbindelse med udgivelsen af en armenisk troselære i Amsterdam, 1667, Nichanian & Sordet 2012, s. 93-95, jvf. nedenfor, s. 182.

³² Jvf. Ilsøe 1999, s. 567. Ejendommeligt nok betegner Ilsøe det brune bind som “sort”.

³³ Nichanian & Sordet 2012, s. 85-90. Jvf. også Lane 2012, s. 118ff.

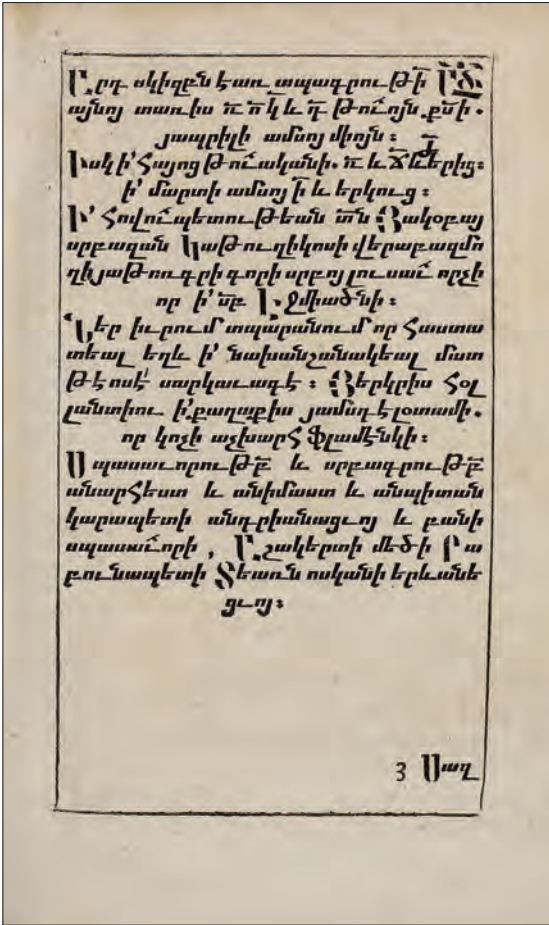
SERENISSIMO DOMINO, ac
INVICTISSIMO HEROI,
DN. FRIDERICO GUILIELMO,
DEI Gratiâ
MARCHIONI BRANDEBURGENSI,
Sacri Rom. Imper.
ARCHICAMERARIO, &
PRINCIPI ELECTORI,
DUCI MAGDEBURGENSI,
in Prussia,
Julix, Clivix, Montium, Stetini, Po-
merania, Cassubiorum, Vandalorum,
nec non in Silesia, Crofnae &
Carnovix
DUCI,
BURGGRAVIO Noriber-
genfi,

PRINCIPI Halberstadii &
Mindæ,
COMITI Marcæ & Ravens-
burgi,
DOMINO in Ravenstein,
DYNASTÆ Terrarum Lauen-
burg & Bitau,
DOMINO suo Clementissimo,
ac Evergetæ Munificentissimo,
HOC
Davidis Regis & Propheta
PSALTERIUM
in Lingua Armena,
Veluti Monumentum cedro perennius,
ac sincerissima observantia Sym-
bolum quoddam,

humillimè confecrare & dedicare quâ
voluit, quâ debuit
SERENITATIS S:
Amstelodami,
19. Octobr.
1666.
devotissimus & obsequen-
tissimus servus
GARABIED WARTABIED,
Sacerdos Armenus.

PSALTERIUM ARMENICUM
Bibliotheca Regia EvXa
CISTAS XI ANAMHOEUS
ci EREKA inscendum,
Missum Ludovico Batavorum
Ann. 1666.
18. Mart.
THEODORO RETAKO

Ill. 13a og b (øverst) og ill. 13c og 14 (nederst): Dedikationerne i Det Kongelige Biblioteks to eksemplarer af det armeniske 1664-psalter.

Ill. 15: *Davids Salmer*, Amsterdam 1664, afslutningen af forordet. I anden linie ses årstalsangivelsen “efter Kristi fødsel” i form af de armeniske bogstaver: $\dot{r} = 1000$, $o = 600$, $k = 60$, $d = 4$. I fjerde linie ses dateringen i forhold til armenisk tidsregning i form af bogstaverne: $\dot{r} = 1000$, $\check{c} = 100$, $\check{z} = 10$ og ordet *eric* = 3. Første ord i 17. linie er *Karapet* (med tilføjet genitivus-*i* – i øvrigt karakteriseret bl.a. som *bani spasawor* (= ordets tjener) og som elev af den store læremester (*rabunapet*) Oskan fra Erewan.

– inden for en interessant 50-års-horisont – en oversigt over, på hvilke kirkelige helligdage de enkelte salmer vil blive brugt, hvilket naturligvis knytter det ovenfor anvendte begreb “andagts- og opbyggelsesbog” nær til armenisk kirkelig praksis.³⁴

Der er relativt få illustrationer i bogen. Disse skyldes som i hymnariet C. van Sichem. Interessant er bl.a. billedet forud for Salme 1, hvor den armeniske tekst understreger, at David er afbildet som profet – svarende til bogens titel: *Profeten Davids Salmer – også kaldet Psalter* (armenisk *satmosaran* = psalter, salmebog).

³⁴ Jvf. for den liturgihistoriske problematik i sin helhed Winkler 1983.

Ill. 16: Forsiderne af de to bind *Dauids Salmer*, Amsterdam 1664.

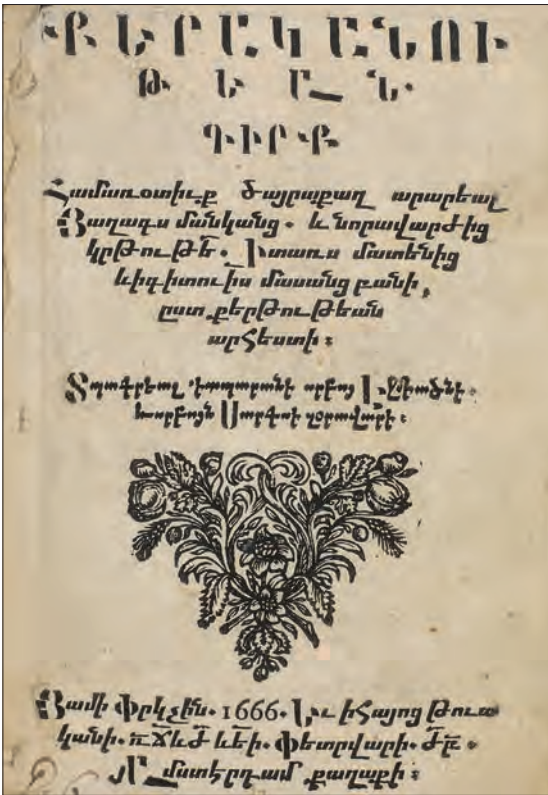
7. Armenisk grammatik, *Amsterdam 1666* (KB: OS-457)

Med denne bog er vi ovre i en genre helt forskellig fra de tidligere omtalte bøger, men en genre, som såvel kirkens som forretningslivets folk givetvis havde brug for både i det armeniske hjemland og i diasporaen, en grammatik, hvis formål og pædagogiske sigtepunkter er beskrevet allerede på titelbladet. Titlens fulde ordlyd er i Kévorkians oversættelse: *Livre de grammaire, qui a été abrégé et simplifié pour les enfants et pour les novices dans la pratique des textes, des livres, et dans la connaissance des parties du discours selon l'art des rhéteurs.*³⁵

Så beskedent bogens oktavformat end er, rummer titelbladet yderligere de fuldstændige oplysninger om trykkested og -tid: Trykkeriet Ējmiacin & Sargis, år 1666 e.Kr., 1115 efter armenisk tidsregning, 12. februar, Amsterdam.

Kolofonen på bogens to sidste sider (111-112) oplyser yderligere bl.a., at grammatikken, som bibeludgiveren og trykkeripioneren, Oskan

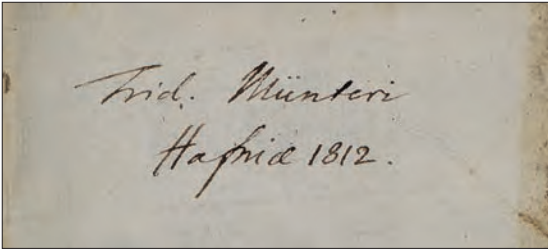
³⁵ Jvf. Kévorkian 1986, s. 60.

Armenisk grammatik, Amsterdam 1666

Ill. 17 (øverst): Grammatikkens titelblad.

Ill. 18 (nederst): Münters navnetræk på forbladet.

Erewanci, selv tager hovedansvaret for, er udarbejdet på grundlag af et latinsk forlæg, og at Karapet Vardapet har været en af medarbejderne.

Forud for og efter teksten findes nogle håndskrevne linier rummende dels en transskription med oversættelse af hovedelementerne i det armeniske titelblad, dels en henvisning til den tyske orientalist og kirkehistoriker J.J. Schröders *Thesaurus Linguae Armenicae*, der udkom i Amsterdam i 1711, hvor en hoveddel er en armenisk grammatik, af-

fattet på latin. Det kan noteres, at Johann Joachim Schröder (1680-1756) er meget velorienteret, også om sin samtids armeniske kultur. Han har således i den *dissertatio*, der indleder *Thesaurus*, en omfattende liste over armeniske udgivelser i det sene 1600-tal og de første år af 1700-tallet. Han har endvidere ud over sit hovedkapitel om den klassiske armeniske grammatik og kapitler om kirkelige og kulturelle forhold en *Synopsis hodiernae civilis Armenorum linguae*, altså en indføring i det ny-armeniske sprog, der på dette tidspunkt er i stærk udvikling.³⁶ Amsterdam-grammatikken fra 1666 er imidlertid rent "klassisk". Man taler om den første fase i arbejdet med den armeniske grammatik som latino-centrisk, idet mønstret for sprogbeskrivelsen hentes i latinske grammatikker.³⁷ Der kan i øvrigt henvises til Mahés beskrivelse af den – ikke uden videre heldige – brug, Oskan gør af sin egen grammatik i forbindelse med oversættelsen af Vulgata-tekster til armenisk.³⁸

Bogen rummer kun en enkelt illustration, ejendommeligt nok van Sichems fremstilling af den uærlige godsforvalter (Luk. 16,1-13).

Blandt de håndskrevne indførsler er den mest interessante måske følgende: *Frid. Münteri, Hafniae 1812*. Bogen har altså tilhørt den lærde orientalist, kirkehistoriker, numismatiker og biskop over Sjælland, Friedrich Münter (1761-1830).³⁹

8. "Movsēs Xorenaçi": "Geografi", Amsterdam 1668 (KB: OS-453)

Med denne bog vender Ējmiacin- & Sargis-trykkeriet sig til Armeniens "tidlige" historie – dog således, at ordet "tidlig" såvel som forfatternavn og bogtitel må sættes i anførselstegn. Movsēs Xorenaçi ansås i den armeniske tradition for at være en af den armeniske historiografis fædre og dateredes så tidligt som i 5. århundrede – jvf. hvad der nedenfor anføres om hans *Armeniens Historie* (nr. 11). Men "geografien" er ikke af Movsēs. Den her givne bogtitel er den sædvanligt anvendte stikordsbetegnelse. Allerede 1668-udgavens titelblad røber imidlertid, at der er andet og mere på færde end, hvad der kan forventes af en historisk eller aktuel geografibog. Nogenlunde ordret oversat lyder titlen "Lan-

³⁶ Jvf. nedenfor, s. 180.

³⁷ Jvf. Drost-Abgarjan 2000, s. 72f. samt Nichanian & Sordet 2012, s. 91f, hvor M. Nichanian anfører arbejder af de to grammatikere Francesco Rivola og Clemente Galano som Oskans sandsynlige forlæg. (Jvf. også Nichanian & Sordet 2012, s. 28 og 169f).

³⁸ Jvf. J.-P. Mahé i forordet til Kévorkian 1986, s. XXIV/XXV. Jvf. nedenfor, s. 179.

³⁹ Jvf. nedenfor, s. 185ff.

debog og fabelbog, [denne sidste] også kaldet ‘Rævebogen’ – eller i den latinske gengivelse på den modstående side i Det Kongelige Biblioteks eksemplar: *Descriptio orbis Terrarum Auctore Mose Chorenensi. Item Liber Vulpium, sive Collectio fabularum*.

Bogens første del tilskrives i nyere tid Anania Širakači (Ananias fra Shirak), der levede i det 7. århundrede (ca. 600-70) og bl.a. betegnes som den første armeniske matematiker, også produktiv som meteorolog, kosmolog og geograf.⁴⁰ Bogens fabeldel tilskrives Vardan Aygekçi (her benævnt efter klostret Aygek, hvor han opholdt sig en tid lang; han stammede oprindeligt fra Maratha, en lokalitet nær Aleppo). Han levede omkring år 1200 (hans præcise fødsels- og dødsår er ikke kendt). Vardans indsats var i høj grad samlerens; fablerne, der siden bl.a. levede videre i arabisk litteratur, havde ofte deres oprindelse på et tidspunkt længe før år 1200.⁴¹

Bortset fra indholdet er forholdet mellem bogens to dele – også formelt betragtet – en smule intrikat, idet der er selvstændig paginering og arktælling for hver af delene (1. del: s. 1-88; 2. del: s. 1-224). Ikke desto mindre findes på andendelens s. 211-213 en slags indeks for førsteleden.

Selvom geografidelen for en stor del består af en opregning af navne på bl.a. byer og floder med tilføjelse af nogle få bemærkninger om hver enkelt karakteristika og beliggenhed samt om vejafstande, og selvom den i høj grad bygger på oldtidens geografer – som Ptolemæus og Pappus af Alexandria, finder Mahé, at bogen har været af “première nécessité” for 1600-tallets armeniske købmænd.⁴²

Bogen er forsynet med Jordans *ex libris* svarende til Nerses-udgaven fra 1660 (bog nr. 3), Gregor af Narek-udgaven fra 1700 (bog nr. 13) og de “opbyggelige taler” fra 1704 (bog nr. 15), hvilket måske afspejler en fælles historie, hvad proveniensen angår.⁴³

På forbladet oplyser (formentlig) en tidligere ejer, at han er bekendt med en udgave fra Marseille fra 1683.⁴⁴ Interessant blandt de – relativt få – håndskrevne indførsler (vistnok ved samme hånd som den latinske gengivelse af titlen) er de få tilfælde, hvor læseren/ejeren gengiver et armenisk ord på latin eller, som det sker i to tilfælde, gør opmærksom

⁴⁰ Jvf. Inglisian 1963, s. 169.

⁴¹ Jvf. Inglisian 1963, s. 202f.

⁴² Jvf. Kévorkian 1986, s. XIIIf.

⁴³ Jvf. ovenfor, s. 128 og nedenfor, s. 184.

⁴⁴ Jvf. Kévorkian 1986, s. 78.

på, at der undertiden anvendes “ny- eller mellemarmenisk”, her betegnet med det armeniske ord *grehkabar* (*grehik* = jævn, klundet, grov), lat. *lingua vulgaris (sive rustica)*.⁴⁵ Den samme ejer/læser har (s. 70) bemærket, at der i den armeniske udgave (s. 213) gøres opmærksom på, at de sidste sider i “geografien” (s. 70-88) skyldes en anden forfatter end Movsēs Xorenaçi (der ifølge den pågældende – selvfølgelig – ellers er forfatter til hoveddelen af “geografien”).

På sidste trykside angives året 1669 (armenisk 1118) som tidspunkt for trykningens afslutning. Bogbindet har samme korsfæstelsesmotiv (med latinske indskrifter) på for- og bagside.

9. *Araḱēl fra Tabriz: Historie(r), Amsterdam 1669 (KB: OS-416)*

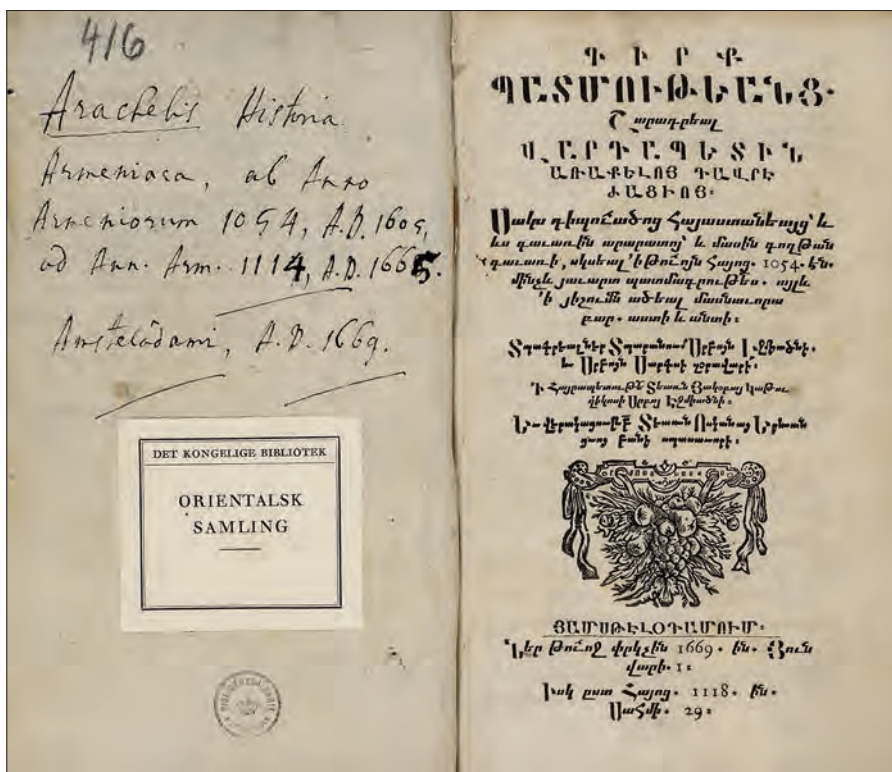
Mens Oskan som den endnu ansvarlige for trykkeriet Ējmiacin & Sargis i Amsterdam med den netop omtalte bog så tilbage i armenisk litteratur og historie, repræsenterer Araḱēls historie(r) et stykke samtids-historie, nærmere bestemt, som det sker i den korte latinske gengivelse af titelbladet i Det Kongelige Biblioteks eksemplar: *Historia Armeniaca, ab Anno Armeniorum 1054, A.D. 1605, ad Ann. Arm. 1114, A.D. 1665*.

1605 var et vigtigt år i den østlige armenienshistorie, idet det var året for Shah Abbas d. Stores folkeflytning af armenierne fra det gamle Djulfa til Ny Djulfa (armenisk *Nor Julay*), endnu i dag navnet på det armeniske kvarter i den sydlige del af Isfahan. Som intenderet af den persiske shah blev den nye armeniske by(d) en vigtig station på en af datidens handelsruter, og blandt sponsorer (og andre aktive) i forhold til 16- og 1700-tallets udgivelser optræder ganske mange navne på personer med udgangspunkt i Ny Djulfa.

Med Araḱēls hjemsted i Tabriz (armenisk på titelbladet *Dawrežac’woy*) kan forfatteren vel siges at have befundet sig i de antydede begivenheders midte. I sin (lange) helhed lyder selve titlen i Kevorkians oversættelse: *Livre d’Histoire composé par le vardapet Araḱel Davrižeci, au sujet des événements (survenus) en Arménie et aussi dans la province d’Ararat, et dans la province du Golln, à partir de l’an des Arméniens 1054 (= 1605), jusqu’à la fin de ce récit, avec en outre des rappels partiels en deçà et au-delà*.⁴⁶

⁴⁵ Jvf. 1. del, s. 77 (med henvisning til s. 213 i 2. del, hvor den armeniske forfatter anvender glosen *grehkabar*); 2. del, s. 1 (umiddelbart efter titlen).

⁴⁶ Kévorkian 1986, s. 65. Når jeg med det i parentes tilføjede flertals-r tilkendegiver, at ordet “historie” faktisk står i flertal i titlen, antyder jeg, at Araḱēl kan have haft en pointe i at markere, at han ikke kun fortæller *én* historie.

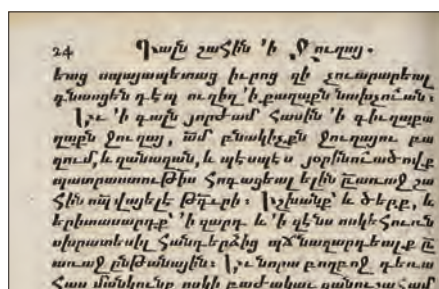
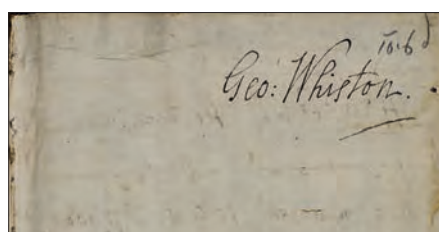

Araĳēl fra Tabriz: *Historie(r)*, Amsterdam 1669

Ill. 21 (øverst): Bogens titelblad med kortfattet latinsk resumé.

Ill. 22 (t.h.): Den tidligere ejer George Whistons navnetræk.

Ill. 23 (nederst): Bogen er forsynet med klummetitler. Her ses side 24's klummetitel, der betyder "Shahens ankomst til Djulfa".

Hoveddelen af Arakēls skrift kan næppe refereres bedre, end Inglisian gør det: “Er schildert die für Armenien so verheerenden Kriege zwischen dem osmanischen Reich und Persien, die Zustände der armen. Klöster, der armen. Kolonien von Djulfa, selbst von Polen, die Tätigkeit der abendländischen Ordensleute in Armenien, und die Entwicklung des armen. Druckereiwesens”. Inglisian gør videre opmærksom på, at Arakēls sprog ikke er rent klassisk (“altarmenisch”), og at forfatteren selv er opmærksom på svagheder i fremstillingen, bl.a. på grund af hans fremskredne alder (han døde i 1670).⁴⁷

I dette tilfælde har trykprocessen for den 650 sider lange bog været relativt kort, idet titelbladet bærer datoen 1. januar 1669, kolofonen datoen 20. maj samme år.

Uanset, hvordan vejen frem til Det Kongelige Biblioteks ejerskab af bogen har været, placerer den sig på interessant måde ind i armenologiens historie, idet der næppe kan være tvivl om, at den ovenfor citerede latinske gengivelse af titlen skyldes samme hånd, som har skrevet sit eget navn på den foregående side: George Whiston, der ikke mindst har gjort sig gældende ved – sammen med broderen William – i 1736 at udgive den første latinske oversættelse af Movsēs Xorenacis *Armeniens Historie*.⁴⁸

10. Davids Salmer, *Marseille 1677* (KB: 82, -175 04925)

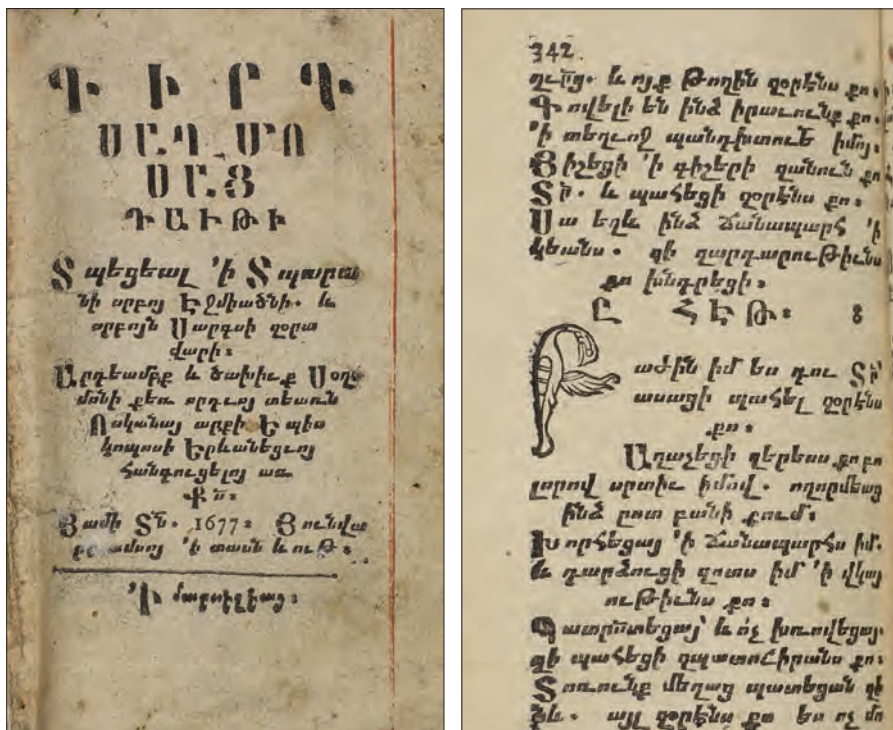
Allerede titelbladet til denne Salme-udgave røber både kontinuitet og brud i forhold til den godt 10 år ældre Amsterdam-udgave (jvf. nr. 5 og 6), idet det igen er Ējmiacin & Sargis-trykkeriet/forlaget, der er udgiver, men trykstedet er nu Marseille. Det afspejler trykkeriets ret omtumlede skæbne, der nok havde såvel økonomiske som politiske og religiøse årsager – samt årsager begrundet i personlige forhold. I 1669 havde virksomheden forlagt aktiviteten til Livorno, i 1672 til Marseille. Fra 1695 blev den videreført i Konstantinopel.⁴⁹

I Marseille var en hovedskikkelse efter Oskans død (1674) hans slægtning Solomon Lewonean, der står som udgiver af 1677-psalteret. Måske kan man aflæse elementer af de svære økonomiske tider ud af, at både titelblad og kolofon gør usædvanlig meget ud af at oplyse, hvem der har

⁴⁷ Jvf. Inglisian 1963, s. 218.

⁴⁸ Jvf. J.-P. Mahé i Kévorkian 1986, s. XXVIII samt Nichanian & Sordet 2012, s. 181f., hvor Whiston-udgaven præsenteres (af M. Nichanian). Jvf. også nedenfor, s. 179.

⁴⁹ Jvf. Kévorkian 1986, s. 39ff. 125ff; Nichanian & Sordet 2012, s. 32f; Lane 2012, s. 102.

Davids Salmer, Marseille 1677

Ill. 24 (t.v.): Bogens titelblad.

Ill. 25 (t.h.): Markeringen af det 8. afsnit i Salme 119 (118) med det hebræiske heth.

Ill. 26 (nederst) Bogryggen (gengivet i fuld størrelse)

båret de finansielle byrder ved trykningen. I Kévorkians oversættelse er titelbladets fulde ordlyd: *Livre des Psaumes de David, imprimé dans l'atelier de Surb Eĵmiacin et Surb Sargis Zōravar, aux frais et avec les moyens de Solomon, fils de la soeur de l'archevêque Tēr Oskan Erewanĉi qui repose auprès du Christ, en l'an du Seigneur 1677, le 18 du mois de janvier, à Marseille.*⁵⁰

⁵⁰ Jvf. Kévorkian 1986, s. 77.

Nogle få sonderinger i en enkelt salme kan udbygge et par af de ovenanførte iagttagelser om psalteroverleveringen. I Salme 119 (118 i LXX og derfor også i Vulgata og den armeniske oversættelse) er de tekstlige afvigelser overordentlig små mellem 1677- og 1664-udgaven, men eksempelvis er den traditionelle opdeling af den lange salme (176 vers) i 22 dele ikke markeret i den tidlige udgave, men meget markant i 1677, hvor hvert afsnit betegnes med sit armeniske tal (samt arabertal) og (som i LXX og Vulgata) med det hebraiske bogstav, der som begyndelsesbogstav i det første ord i det pågældende afsnit allerede i Biblia Hebraica markerede den "alfabetiske" opbygning af salmen, her trykt i sin fulde form og typografisk stærkt fremhævet.

1664- og 1677-udgaverne har det til fælles, at de lader Salme 119 (118) efterfølge af "Esajas' bøn" og "Jonas' bøn", men 1677-udgaven har (på s. 358f) sin egen typografiske fremhævelse af, at den første af disse tekster skal hentes i Esajas-bogens kapitel 42 og 45, den anden i Jonas-bogens kapitel 2.⁵¹ Forekomsten af disse "inds kud" forstærker indtrykket af bearbejdelsen af Davids Salmer som kirkelig brugsbog.⁵²

Det er formentlig en tidligere, lærd ejer af Det Kongelige Biblioteks 1677-psalter, der ud for en del af salmerne i håndskrift har tilføjet den pågældende salmes nummer og begyndelsesord på græsk.

Det armeniske 1677-psalter bærer Frederik 7.s monogram på ryggen, hvilket vel tyder på, at bogen er indlemmet i Det Kongelige Biblioteks samling i hans regeringstid (1848-63).

11. *Movsēs Xorenaċi: Armeniens Historie, Amsterdam 1695 (KB: OS-426)*

Samtidig med, at Eĵmiacin & Sargis-trykkeriet efter sin korte produktionstid i Marseille – især på grund af den katolske inkvisitions censur – led skibbrud i Vesteuropa, optrådte nye aktører på banen i Amsterdam – i form af flere medlemmer af familien Vanandeci med Tomas, der havde rang af ærkebiskop, i spidsen.

Udgaven af Movsēs Xorenaċis "Armeniens Historie" (*editio princeps*) er nok toppræstationen fra dette hus. Igen kan der måske være behov for anførselstegn om den anvendte titel, som det fremgår af præsentationen af titelbladet nedenfor. Om forfatteren skal først noteres, at han i den gamle armeniske tradition regnes som hørende til den første generation af oversættere, der i 5. århundrede udnyttede det nyskabte armeniske

⁵¹ Esajas' bøn: Es. 42,10-12; 45,7-8; Jonas' bøn: Jon. 2,3-10.

⁵² Jvf. Winkler 1983, s. 483ff.

alfabet til oversættelse af bibelen og et antal oldkirkelige skrifter. Endvidere anses han som nævnt for at være en af den armeniske historieskrivnings fædre. Som det vil fremgå nedenfor, tager han en lang forhistorie med; det, der har rokket ved den traditionelle datering af hans bog, er dog ikke indledningen, men afslutningen, hvor han ikke blot præsenterer sig som samtidig med nogle af det 5. århundredes store skikkelser, men også viser kendskab til væsentlig senere personer og begivenhedsforløb. Hertil kommer andre sproglige og litterære argumenter. Efter en periode i forskningen, hvor han rykkedes frem til 700-tallet, er nogle i dag snarere tilbøjelige til at datere ham endnu 100 år senere, omkring 850.⁵³

Af titelbladet, hvis første ord egentlig betyder "Jafets races slægtshistorie", fremgår, at han knytter Armeniens historie til den bibelske. I første del af bogen drejer det sig således om at præcisere nationens stamfader Hayks plads i de gammeltestamentlige slægtstavler. Forfatteren begynder således med Adam og ender med fyldige beretninger om det 4.-5. århundredes to store hovedfigurer i armenisk historie: Sahak og Mesrop Mashtots.

Den forreste inderside af bindet er forsynet med indførsler ved to forskellige hænder. Den første gengiver bogens titel på latin. Den anden – også på latin – er interessant ved at oplyse navnet på ophavsmanden til den anførte titel (den hollandske orientalist Hadrian Reland, 1676-1718) og – især – ved at præcisere navnet på den, der (med fyldige håndskrevne marginalia på de første 33 sider) har kollationeret bogens tekst med det håndskrift, der betegnes *codex Lipsiensis*, dateret 1696. Det er nemlig ingen ringere end orientlisten Maturin Veyssièrre de la Croze (1661-1739). Denne, der var født i Nantes, konverterede i 1696 efter en tid som benediktiner til protestantismen og valgte derfor (i forbindelse med de franske forfølgelser af huguenotterne) at søge tilflugt i Brandenburg-Preussen, hvor han fik en karriere, først som bibliotekar, derefter som leder af det såkaldte *Collège français* i Berlin – i nær tilknytning til prinsesse Wilhelmina og kronprins Friedrich, der under – og i

⁵³ A. og J.-P. Mahé giver i introduktionen til den franske oversættelse af Moses' historie en levende gennemgang af diskussionen fra La Croze frem til det 20. århundrede samt af nyere etnografiske og arkæologiske undersøgelser, der peger i retning af "autenticiteten" af en række af Moses' historiske data (Moïse de Khorène 1993, s. 18ff). Jvf. også Thomsons fremstilling, hvor han – især ud fra den anti-mamikonianske tendens – argumenterer for et tilblivelsestidspunkt i slutningen af 700-tallet (Moses Khorenatsi 1978, s. 1ff., 59-61).

Ill. 30: Movsēs Xorenaci: *Armeniens Historie*, Amsterdam 1695. Over for bogens første tekstsider med omfattende marginaltilskrivninger ved La Croze ses det allegoriske billede med personifikationer af "Sandheden" (t.v.) og "Historien" (t.h.). De omgiver et citat fra Johs. 10,7: "Jeg er fårenes dør". Øverst ses det korbærende lam og nederst et antal heraldiske elementer og et rim med indholdet: "Floders løb giver altid lyd; de forkynder dog stedse sandheden" – et forsøg på at komme om ved sammenstillingen af "historien" og "sandheden"?

betydelig modsætning til – kong Friedrich Wilhelm 1. (konge af Preussen 1713-40), hvis interesser helt overvejende lå ved militæret, søgte at opretholde og styrke det kulturelle liv, der i datidens Preussen i høj grad var fransksproget. La Croze biograferedes af C.E. Jordan, hvis armeniske lærer han havde været i årene efter 1721.⁵⁴ Det er ikke her forsøgt (f.eks. gennem yderligere biografiske studier af de to betydningsfulde orientaler) at indsnævre perioden, hvor kollationeringen kan være foregået inden for de absolutte ydergrænser, 1697 og 1736.⁵⁵ Ej heller er (bortset

⁵⁴ Jvf. s. 128.

⁵⁵ 1697 er begyndelsesåret for La Crozes tyske tilværelse – og derfor angivet som *terminus a quo*. 1736 er udgivelsesåret for brødrene Whistons Moses-udgave – og derfor

fra de tentative bemærkninger nedenfor, s. 184) de potentielle veje frem til Det Kongelige Biblioteks erhvervelse af bøger, hvortil de to navne Jordan og La Croze er knyttet, søgt yderligere eftersporet.

I forlængelse af disse bemærkninger om et par af det tidlige 1700-tals armenologer kan det være naturligt at bemærke, at det også var Vanandeci-trykkeriet i Amsterdam, der i 1711 udgav J.J. Schröders *The-saurus*.⁵⁶

Fire af de otte 1700-tals bøger er trykt i Konstantinopel. Eftersom dette betegner en omvæltning eller i hvert fald en vægtforskydning i det armeniske bogtryks historie, kan der være anledning til forud for beskrivelsen af de enkelte bøger at gøre nogle mere generelle bemærkninger om armeniernes situation i Konstantinopel på dette tidspunkt.

Først skal yderligere en enkelt generel betragtning gøres gældende. I Vesten var der fra 1700-tallet og fremefter i det væsentlige kun ét udgivelsessted, der kunne konkurrere på niveau med Konstantinopel, nemlig den armeniske (men romersk-katolske) mekhitharistkongregations klostertrykkeri på øen San Lazzaro ved Venezia (fra 1800-tallet også mekhitharistklostret i Wien).⁵⁷ Herom rummer ejendommeligt nok Det Kongelige Biblioteks samling næsten ingen vidnesbyrd (i hvert fald ikke for den tidlige periode).

Det armeniske bogtryks opblomstring i Konstantinopel fra lidt før år 1700 kan kalde på undren. Hvis man nemlig blev bedt om at beskrive situationen med én gløse, ville det mest nærliggende ord nok være "heksekedel" eller måske ordet "flerfrontskrig". For det første gjorde presset fra det osmanniske styre sig gældende – med varierende styrke fra årti til årti, undertiden fra år til år (også efter 1701, hvor censuren formelt blev lettet). For det andet gjorde der sig stærke modsætninger og spændinger gældende mellem romersk-katolske, for en stor del jesuitiske, missionærer og den armeniske kirke.⁵⁸ Endelig må det nævnes, at

anført som *terminus ante quem* (jvf. nedenfor, s. 179 med n. 94).

⁵⁶ Jvf. ovenfor s. 140f. Kévorkian, hos hvem væsentlige dele af prolog og epiløg til Mowsēs Xorenaci-udgaven (begge meget informationsrige om bogens tilblivelseshistorie og samtidshistorien i øvrigt) er gengivet på fransk, redegør også for trykkeriets historie, Kévorkian 1986, s. 80f., 85f. Jvf. også Lane 2012, s. 103ff.

⁵⁷ Indtil 1789 synes den trykstekniske side af mekhitharisternes udgivelsesvirksomhed at have ligget i hænderne på Bortoli-trykkeriet, jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 37f.

⁵⁸ I artiklen "Livre missionnaire et enseignement catholique chez les Arméniens 1583-1700" (Kévorkian 1983) gør R.H. Kévorkian rede for, hvilke ordener der har været aktive i den katolske orientmission, samt sted og tid for deres tidligste aktiviteter – og for væsentlige dele af Roms initiativer på bogudgivelsessiden i den anledning. Som et

Istanbul-patriarkatets lødighed undertiden var tvivlsom; det hændte, at embedet var til fals for højstbydende; korrupsionen var i perioder fremtrædende. Ustabiliteten kan aflæses af, at der i perioden 1660-1715 var 34 patriarker – en gennemsnitlig embedstid på godt 1½ år.⁵⁹ Som regel hævder man, at der igen blev bragt orden inden for den armeniske kirke med valget af Yovhannēs Kolot som patriark i 1715.⁶⁰

Så meget desto mere bemærkelsesværdigt er det, at årene først i 1700-tallet var yderst produktive, hvad bogudgivelser angår, også fra en række “repræsentanter” for den armeniske kirke. En del af baggrunden var, at der hos armenierne var opstået en fælles erkendelse af, at man med hensyn til det nye forbrugsgode: den trykte bog, ikke kunne stille sig tilfreds med import fra Vesten. Ordene forbrug og import er valgt med velberåd hu, for det lå just bag initiativerne i det 16. og 17. århundrede, at armenierne havde brug for de trykte bøger; og importen – som regel med Smyrna som modtagende havn, var af betragteligt omfang. Kévorkian beregner således eksporten af bøger fra Vesten i den periode, hans undersøgelse dækker (1511-1685), til over en million eksemplarer.⁶¹ For 1700-tallet angiver Nichanian tallene “næsten 300 udgivelser fra Venezia, mere end 360 fra Konstantinopel” som udtryk for den nye balance.⁶² Under et andet balanceaspekt betød forskydningen mod øst et fald i bogpriserne.⁶³

12. *Thomas à Kempis: Om Kristi efterfølgelse, Konstantinopel 1700 (KB: OS-148)*

Med denne udgivelse befinder vi os på den romersk-katolske side af den kirkelige demarkationslinie i Konstantinopel. Det senmiddelalderlige værk *De imitatione Christi* skrevet af den nederlandske forfatter Thomas à Kempis (1378-1471) oplyses på titelbladet at være oversat af Johannes fra Konstantinopel. Han var forud for år 1700 bekendt med armeniske udgivelser, idet han allerede fra 1670erne fungerede som romersk-katolsk

højdepunkt i konflikten mellem armenierne og Rom kan anføres, at patriark Avetik i 1706 blev taget til fange og bragt til Bastille-fængslet i Paris, et forløb, som Lane tildeler jesuiterne ansvaret for (Lane 2012, s. 154f).

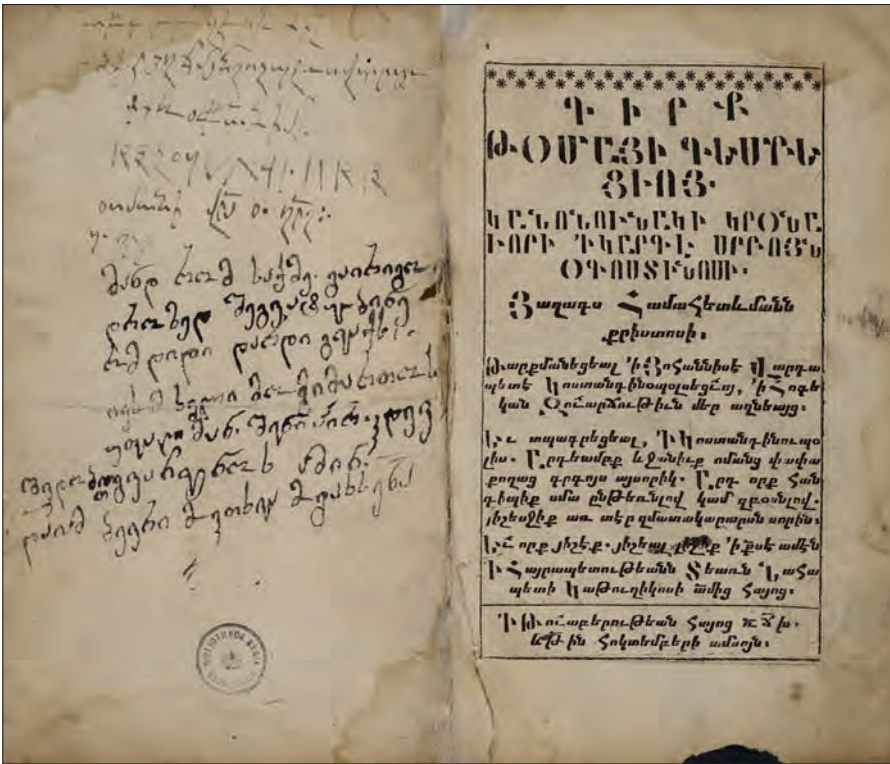
⁵⁹ Jvf. Kouymjian 1994.

⁶⁰ Jvf. Pehlavinian 2000a, s. 62.

⁶¹ Jvf. Kévorkian 1986, s. 9. Jvf. også Lane 2012, s. 91f, for en kvantitativ vurdering af produktionens omfang målt i trykte ark, især fra Amsterdam-trykkerierne.

⁶² Jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 32.

⁶³ Jvf. Kévorkian 1986, s. 10ff.

Ill. 31: Thomas à Kempis: *Om Kristi efterfølgelse*, Konstantinopel 1700. Bogens titelblad med armeniske og georgiske indførsler.

ensor for Ėjmiacin & Sargis-trykkeriet i dets Marseille-periode. Førsteudgaven af oversættelsen af *Imitatio Christi* daterer sig da også til 1674 – udgivet i Rom.⁶⁴

Kévorkian oplyser, at bogen er en af dem, Mekhithar fra Sebaste (grundlæggeren af ordenen, der kom til at bære hans navn) har stået for i hans Konstantinopel-tid.⁶⁵ Forlaget er det velkendte Ėjmiacin & Sargis, der i sin Konstantinopel-periode utvetydigt optræder på den romersk-katolske side.

Det er måske illustrerende for de vanskelige forhold i Osmannerrigets hovedstad just i året 1700, at “bagmændene” bag udgaven er anonyme

⁶⁴ Jvf. Nischanian & Sordet 2012, s. 32f.

⁶⁵ Jvf. Kévorkian 1986, s. 129.

– i Kévorkians gengivelse af titelbladet: “... imprimé à Constantinople aux frais et grâce aux efforts de quelques personnes ayant désiré ce livre”.⁶⁶

Fra forlagets hollandske fortid er medbragt et korsfæstelsesbillede af C. van Sichem (s. 2).

Udgivelsestidspunktet er alene angivet efter armenisk tidsregning, på titelbladet oktober 1149 (= A.D. 1700), i kolofonen (s. 343) 8. januar 1150 (= A.D. 1701).

På indersiden af bindet findes nogle armeniske skriblerier, fortrinsvis en øvelse i at skrive alfabetet. Hertil er føjet en indførsel på georgisk, selvsagt et vidnesbyrd om den østlige kontekst.

13. Gregor fra Narek, Bønner, Konstantinopel 1701 (KB: OS-122)

Hvad enten en genfødelsestanke allerede gjorde sig gældende (jvf. nedenfor, s. 169 og 175), eller der var tale om andre begrundelser for at vende sig mod fortiden, var det ikke sært, at man fra armenisk hold med betydelig energi fremdrog en af historiens store skikkelser, den helige Gregor fra Narek (ca. 945-1010), middelalderens store mystiker.⁶⁷ Om det er Gregor-skrifternes popularitet eller 1701-udgavens struktur og indhold (som der skal redegøres for nedenfor), der får Pehlivanian til at karakterisere den som ‘der volkstümliche “Narek”’,⁶⁸ må her lades ubesvaret.

Titelbladet er på den ene side meget oplysende. Det anføres, at trykkeriet er et af de fremtrædende Konstantinopel-trykkerier på “den armeniske side”, grundlagt af Astowacatur Dpir (i den latinske gengivelse *Theodorus scriba*). Der henvises til Menas-klostret og til katolikos Nahapet samt (måske tankevækkende: ikke til en patriark i Istanbul, men til) patriarken i Jerusalem, Menas Yambeci, og der angives trykkeår m.v.

På den anden side må titlen *Girk atotič* (= bønnebog) siges at være ret summarisk. Bogen falder nemlig i to dele, hvoraf førstedelen er det digterværk, der normalt betegnes som Gregors *Klagesange* (*Liber lamentationum*, armenisk *Matean otbergutēan*, jvf. Pehlivanian). Efter denne dels

⁶⁶ Jvf. Kévorkian 1986, s. 130.

⁶⁷ Dickran Kouymjian omtaler fem Gregor-udgaver før 1745, heraf den første i Marseille (1673), de andre i Konstantinopel (1701-36), Nichanian & Sordet 2012, s. 135. Inglisian præsenterer Gregor som “der grösste Mystiker Armeniens”, Inglisian 1963, s. 186.

⁶⁸ Jvf. Pehlivanian 2000a, s. 64. De her anvendte ord “Erstdruck des *Matean Otbergutēan*” og talen om “drei Neuauflagen” tyder på, at Konstantinopel-udgaverne ikke bygger på Marseille-udgaven fra 1673 (jvf. foregående note). Det er ikke undersøgt.

376 sider følger imidlertid en anden del (med selvstændig paginering (216 sider (+ 8 – 8, jvf. nedenfor)), der dels rummer flere af hans øvrige værker – med forskellige genrebetegnelse (*karoz, ganj, aleas*): taler eller digte om Helligånden, Jomfru Maria, Kirken, Korset – og Jakob af Nisibis. I et indeks forrest i bogen er disse tekster betegnet som “Ord” nr. 96-100 – efter de 95 “ord” (*bank*), *Lamentationes* helt traditionelt inddeles i.

Hertil følger sig en slags første kolofon på s. 140-142 og en kort beskrivelse af Gregors liv og virke på s. 143f samt på siderne 145-216 en række kommenterende bemærkninger (armenisk *lucmunĕ*) til ord og begreber i hovedteksten, *Lamentationes*. Måske kan man se dette højt interessante afsnit under tre synsvinkler. For det første er Istanbul et af centrene for udviklingen af det “nye” armeniske sprog (normalt betegnet “vestarmenisk”, mens “østarmenisk” udvikledes i og omkring Tbilisi og andre østlige centre). Der er altså ved at være behov for forklaring af de “gamle” ord. For det andet vil vi senere (jvf. bog nr. 19) få at se, at en konstantinopolitansk patriark i 1745 finder anledning til at formulere en “udlægning” af Gregor, et behov, der altså synes at have gjort sig gældende allerede ved århundredets begyndelse. Endelig – måske vigtigst, måske også med en vis forbindelse til de to førstnævnte perspektiver – er Gregor berømt som sprogskeber og sprogfornyer. Endnu i en moderne antologi over armenisk lyrik hæfter udgiverne sig ved Gregors enorme ordforråd.⁶⁹

To særegne detaljer ved sidetællingen skal nævnes. I den omtalte kommentardel overspringes i nummereringen (ikke i teksten) s. 160-169. Bogens slutning udgøres af et tilsyneladende malplaceret ark, der som ark nr. 19 (med sidetallene 145-151 (+ 152 uden talangivelse)) efterfølger ark nr. 27 (naturligt afsluttet med sidetallet 216). Ikke desto mindre hører den afsluttende kolofon på s. 150-152 i det aparte ark til Gregor-udgivelsen.

Der er kun en enkelt egentlig illustration i bogen, vel et Gregor-“portræt”. Her tør man formentlig tale om en vis “armenisering” i sammenligning med tidligere, vestligt billedmateriale. Også bindet anses for at være af armenisk type.

Dateringen angives på titelbladet på den usædvanlige måde: *ṙ ē č* (= 1000, 7, 100, der må læses: 1000 + (7 × 100) = 1700 A.D.).⁷⁰ Angivelsen efter armenisk tidsregning: *ṙ č c* (= 1000, 100, 50, der må læses: 1000 + 100 + 50 = 1150) ville normalt skulle omregnes til året 1701. Kolo-

⁶⁹ Hovanessian & Margossian 1978, s. 48.

⁷⁰ Også bogens sidetal opererer med multipla af 100: 2/100; 3/100 etc.

Gregor fra Narek, *Bønner*, Konstantinopel 1701.

III. 34 (øverst): Frontispice-“portræt” af Gregor og indledningen til første “klagesang”.
 III. 35 (nederst): Bogens anden del indledes med et kunstnerisk set beskedent kors bestående af typografiske tegn og symboler anvendt i bogen. Også den første tekstsider er mere beskedent udsmykket end førstedelens – dog med et vist slægtskab.

efter armenisk tidsregning). Når bogen her er dateret 1701, bygger det altså på titelbladets armeniske tidsangivelse.⁷¹

Bogen har (ligesom nr. 3, 8 og 15) hørt til “C.E. Jordan og Venners bibliotek”.

14. *Stepanos Stepanian: Barmhjertighedens Dør, Venezia 1702 (KB: OS-360)*

Med denne (og den følgende) bog bliver et par kapitler i armenisk kirke- og kulturhistorie synlige – med et indhold, som det hidtil kun har været muligt at berøre indirekte og antydningvis.

Allerede bogens titelblad røber nogle af disse elementer. Her nævnes udover titel, trykkested og år naturligvis forfatteren Stepanos Stepanian, men også medlemmer af Sherimanean-familien, Murad og Sahrat, til hvem bogen dedicerer. Trykkeåret angives som så ofte både med A.D.-året 1702 og det armeniske årstal: 1151. Af epilogen fremgår, at det er Antonio Bortolis trykkeri, der har stået for trykningen.

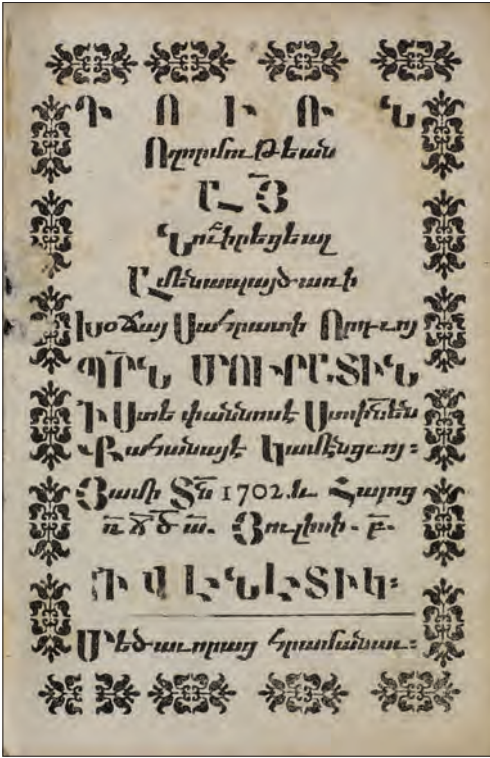
Forfatteren præsenteres som præst i byen Kamenez Podolskij i det daværende Polen (nu Ukraine), en by ved en sideflod til Dnjestr. Det drejer sig om en by, der – vel på andenpladsen efter Lvov (Lemberg, i dag det ukrainske Lviv) – siden middelalderen havde rummet den største armeniske menighed i den polske diaspora, først knyttet til det kilikiske katolikossat i Sis, siden i perioder under Eĵmiacin-katolikos’ens myndighed – og fra modreformationens tid under stærkt pres fra og/eller tilnærmelse til Rom.

I skriftets fortale betegnes velynderens slægt, Sherimanean-familien, som verdenskendt (*tiezerahřčak*). Det drejer sig om en rig købmandsfamilie fra Ny Djulfa (jvf. videre ad bog nr. 15). I dedikationen betegnes modtagerne dels med den gamle titel *paron*, dels med ordet *xoča* (eller *khodja*), som Dickran Kouymjian betegner som en særlig “klasse” blandt armeniske handelsmænd (ofte særlig udmærket ved velgørenhed, herunder finansiering af håndskrifter og bøger).⁷² (Det er ikke helt enkelt at finde en oversættelse eller en klar definition af betegnelsen.)

I Det Kongelige Biblioteks håndskrevne titelangivelse bruges betegnelsen “Opbyggelige Betragtninger”. Den håndskrevne latinske titel, formentlig ved George Whiston, hvem bogen har tilhørt, nemlig *Meditationes Poenitentiales*, er nok mere præcis, idet de enkelte dele af bogen

⁷¹ Pehlivanian angiver også udgivelsesåret som 1701, Pehlivanian 2000a, s. 64, jvf. ovenfor.

⁷² Jvf. Kouymjian 1994, se især s. 13.14-17.

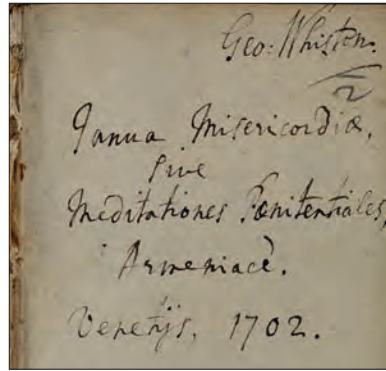

Stepanos Stepanian: *Barmhertighe-dens Dør*, Venezia 1702

Ill. 36 (t.v.): Bogens titelblad.

Ill. 37 (nederst): George Whistons navnetræk og den latinske gengivelse af titlen.

Ill. 38 (modst. side): Indledningen til første meditation over Salme 51 (50) og det modstående billede af Davids inspiration, signeret GR.

overvejende som overskrift bruger det armeniske ord *mtacowfiwn*, hvis nærmeste ækvivalent er “meditation”, evt. “meditativ bøn” el. lign.

Første dels 21 “meditationer” (s. 10-175) vedrører Salme 51 (50). Herefter følger meditationsbønner og -tekster vedrørende Jomfru Maria, udvalgte Davids-salmer, de enkelte bønner i Fadervor og et litani, der (på s. 268) først bærer den armeniske overskrift *mattank*, et par linier senere det latinske låneord *littaniayk* (plur.). Den følgende lange liste over “alle helgener” må nok siges at være latinsk præget; dog er Gregor Lusaworič (Illuminator) med.

15. Opbyggelige, åndelige taler af Bartholomæus og Peter fra Aragonien, Venezia 1704 (KB: OS-373)

Med denne bog befinder vi os udgivelsesmæssigt i samme kirkelige og kulturelle miljø, som tilfældet var med den foregående. Der henvises på

titelbladet til de to medlemmer af Sherimanean-familien, Murad og Sahrat (her begge tituleret *paron*), der er ansvarlige for udgivelsen. I en ret informationsrig fortale (s. 6-8), der bl.a. omtaler en række af 1300-tallets oversættelser fra latin til armenisk, nævnes endnu et medlem af familien, Gaspar, som den, der fra Allehelgen-klostret i Nakhichevan har bragt håndskriftet med prædikenerne (og andre tekster) til Ny Djulfa (her interessant nok betegnet *Spahan* (Isfahan)), og det understreges, at teksterne er værdifuld læsning for såvel armeniere som latinere. Hvad teksternes oprindelse angår, befinder vi os her spirituelt og geografisk inden for den dominikanske østmissions sfære. De to forfattere, der på titelbladet benævnes Bartholomæus og Peter fra Aragonien og betegnes som hørende til prædikantordenen (= dominikanerne), er to af ordens pionerer i Nakhichevan tidligt i 1300-tallet. Bartholomæus får ofte tillagt tilnavnet *de Podio* (undertiden *Bononiensis* = fra Bologna), der – svarende til Peters *de Aragonia* – peger på deres vestlige oprindelse. Bar-

tholomæus' prædikener er oversat omkring 1330 af en armenier med navnet Jakob og tilnavnet Tãrgmann (= oversætter), Peters af en vis Sarkis Vašenc' (der i øvrigt synes ukendt).⁷³

Prædikensamlingen falder i to grupper – på henholdsvis 6 og 7. Den første gruppe er Bartholomæus' prædikener om bekendelse og bod, den anden gruppe er Peter Aragonierens prædikener om de syv dødssynder.

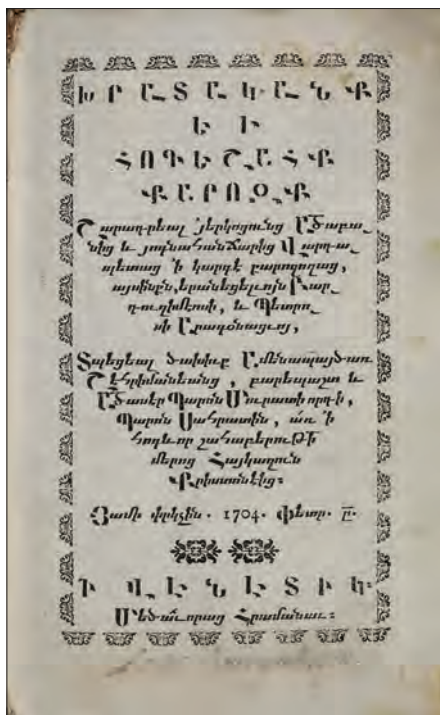
Der er ud over henvisningen til Sherimanean-familien ikke anført noget trykkeri. Herudfra kan man ikke nødvendigvis slutte, at bogen er produceret på det trykkeri, familien selv etablerede.⁷⁴ Selvom Sherimanean-familien i kraft af sin rigdom stod bag pragtudgaver af både et lektionar og et missale til benefice for den armeniske kirke (begge 1686), beskriver Kévorkian dem som stærkt prægede af jesuiterne. Hvor vidt man tør gå i retning af at tillægge familiens medlemmer en særlig pointe i – også – at ville henlede opmærksomheden på den langt ældre – af dominikanerne genererede – katolicisme i øst, er det svært at vide, og hvilken form for parallel man eventuelt kan drage til valget af en bog fra den østeuropæiske, armeniske diaspora (i form af "meditationerne" i bog nr. 14), må også her henstå som et åbent spørgsmål; hensigten med ud fra udgivelsen af de næsten 400 år gamle dominikanerprædikener at antyde disse spørgsmål har været at henlede opmærksomheden på, at der i nogle armeniske kredse kan se ud til at have eksisteret en bevidsthed om, at en forbindelse (sågar en symbiose) mellem det romerske og det armeniske havde en lang historie bag sig, og at den ikke alene kunne knytte sig til jesuiterordenens og et barokpavedømmes mere eller mindre aggressive, missionerende adfærd.

Et korsfæstelsesbillede med latinsk indskrift: INRI (på s. 8 ved indledningen til bogens første del) er signeret V.F. Indledningsbilledet til bogens anden del (s. 141, en fremstilling af Davids inspiration, jvf. fig. 38) er ikke signeret. Det samme gælder bebudelsesvignetten på s. 3.

På sin vej til Det Kongelige Bibliotek har bogen (ligesom nr. 3, 8 og 13) været i "C.S. Jordan og Venner"s eje, formentlig dog først ejt

⁷³ Jvf. Oudenrijn 1960, især s. 19ff om Nakhichevan-dominikanernes tidlige historie og s. 127ff om teksterne, deres oversættere og overlevering.

⁷⁴ Om familien Sherimanean, dens trykkeri og øvrige aktiviteter, se Kévorkian 1986, s. 106; Pehlivanian 2000a, s. 54; Nichanian & Sordet 2012, s. 33ff. Kévorkian anfører kun årene 1686-87 som tidsramme for trykkeriet, men bruger på den anden side tidsangivelsen "vers 1717" om det tidspunkt, hvor det typografiske udstyr blev overgivet til mekhitharisterne, der i øvrigt i 1721 udgav Peter Aragonierens *Dydernes Bog*, jvf. Lane 2012, s. 134 og 223.

Opbyggelige, åndelige taler af Bartholomæus og Peter fra Aragonien, Venezia 1704

Ill. 39 (t.v.): Bogens titelblad.

Ill. 40 (t.h.): Tekstens indledning – med bebudelsesvignet.

af Louis Bourguet, hvis navn (med årstallet 1708) fremtræder i svag håndskrift nederst på forsidebilledet.

16 og 17. Armenisk Breviar (Ճamakargowfiwn), Amsterdam 1705 (KB: OS-372 og 82, -176 04929)

I det ene af Det Kongelige Biblioteks eksemplarer af denne bog er på den indklæbede registrerings seddel anført betegnelsen “Tidsorden” – i en kantet parentes efterfulgt af ordene *Horae canonicae*. Ordet “tidsorden” er en ganske præcis gengivelse af det armeniske hovedord i titlen *Ճamakargowfiwn*, og de tider, der ordnes, er just de kanoniske. I senere århundreders vestlige, latinske sprogbrug svarer det armeniske ord som genrebetegnelse til det (sprogligt egentlig intetsigende) ord: *breviar*.

Ill. 41: *Armenisk Breviar* (Շամակարցոյիւն), Amsterdam 1705. Bind og snit (eksemplar OS-372).

Skulle man som ved hymnariet (jvf. ovenfor ad bog nr. 4) foretrække den græske betegnelse (der: *tropologion*), kunne man bruge titlen *horologion*, som det af og til ses.⁷⁵

Som der i den gængse latinske titel *breviar* indgår fænomenet *forkortelse* (i forhold til det meget omfattende kompleks, tidebønner og tekstlæsninger havde udviklet sig til) kan der muligvis udlæses noget tilsvarende af den armeniske titel, når der til hovedordet “tidsorden” føjes “for de fælles bønner i de armeniske kirker” (jvf. den engelske titel “Book of Common Prayer”).

⁷⁵ I auktionskataloget over Otto Thotts bibliotek anvendes f.eks. betegnelsen *horologium* (Catalogus Thott. 1788ff, bd. V,3, s. 700, nr. 38485).

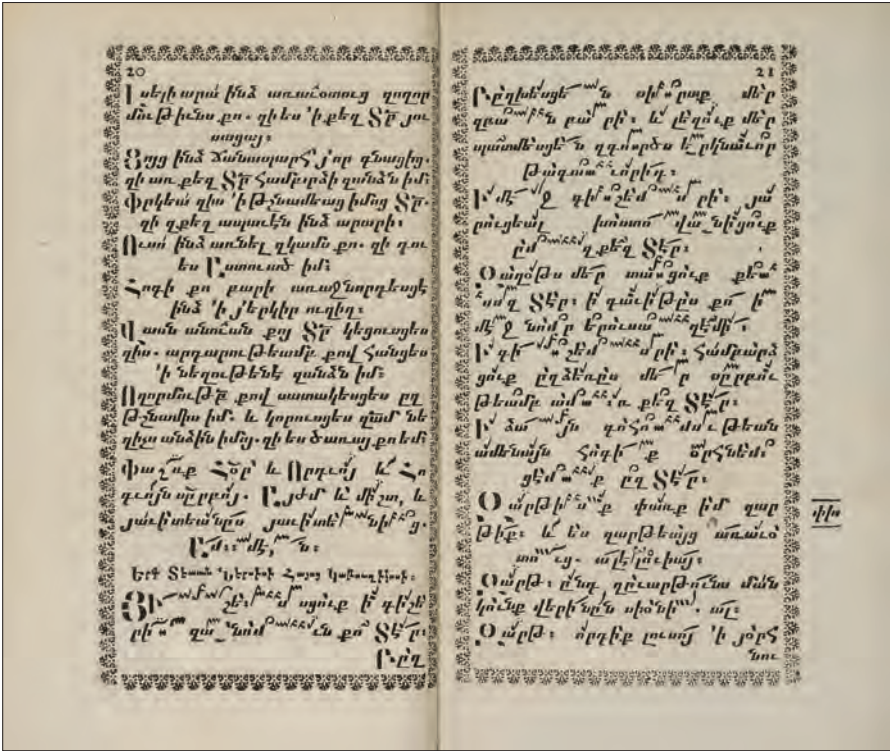

Ill. 42: *Armenisk Breviar* (Շamakargowfiwn), Amsterdam 1705. Ex libris fra Rosenbergbiblioteket (eksemplar 82, -176).

På titelbladet nævnes endvidere foruden trykkeår og -sted de medvirkende til udgivelsen af denne – som det fremhæves: tredie – udgave fra Vanandeci-trykkeriet i Amsterdam. I en omfattende kolofon (s. 625-627) redegøres for bogens tilblivelse. Kévorkian giver en fyldig præsentation af førsteudgaven, der udkom i 1686.⁷⁶ I tredieudgaven er titelbladet væsentlig ændret; især er som ny medvirkende nævnt *Atazar Tasali*. Der er også enkelte mindre afvigelser i henseende til billedmaterialet og dets placering.⁷⁷ Det svarer dog i det store og hele til Kévorkians billedliste, hvoraf det fremgår, at det endnu engang drejer sig om “nederlandsk” materiale og helt overvejende (måske udelukkende) skyldes C. van Sichem.

⁷⁶ Jvf. Kévorkian 1986, s. 83f.

⁷⁷ En sidetalssammenligning vedrørende billederne tyder på, at teksten i tredieudgaven er komprimeret i forhold til førsteudgaven.

III. 43: *Armenisk Breviar* (Żamakargowfiwn), Amsterdam 1705. På opslaget side 20-21 ses den musikalske notation til en hymne af Nerses Šnorhali (eksemplar 82, -176).

En sammenligning mellem den helgenliste, der afslutter denne bog (s. 627-632) og den latinsk-prægede liste, der kunne ses i bog nr. 14 (jvf. ovenfor), lader ingen tvivl om breviarets ægte armeniske herkomst.

Det ene af eksemplarerne (OS-372) er meget fornemt indbundet – med latinske korsfæstelsesbilleder i guldtryk på for- og bagside og guldsnit med blomstermotiver.

Det andet eksemplar har et mindre fornemt bind, dog med en smukt udført bogryg, og marmoreret snit. Det mest ejendommelige er dog, at bogens ryg bærer titelmarkeringen *Novum Testamentum Armenicum* (!), en titel, der har været videreført i Det Kongelige Biblioteks katalogisering. Om man kan pålægge en tidligere ejer ansvaret for denne besynderlige, men eklatante fejl, skal her stå ubesvaret. Bindet bærer på sin inderside et *ex libris*, der viser, at bogen har tilhørt Rosenbergbiblioteket: *Ex Bibliotheca Rosenberiana*. Hermed henvises formentlig

til Christiania-købmanden Mathias Rosenbergs bogsamling, der bortauktioneredes efter hans død i 1753.⁷⁸

18. *Johannes Chrysostomos*: Kommentar til Johannes-evangeliet, *Konstantinopel 1717 (KB: OS-143)*

Denne udgivelse er blevet betegnet som den første i en række af bogtrykte udgaver af de klassiske armeniske oversættelser af græske kirkefædre (skrifter af Athanasios, Euagrius Pontikos samt flere Chrysostomos-værker). Hensigten med disse 1700-tals udgaver er ifølge Dickran Kouymjian at dæmme op for den flod af oversættelser fra latin af romersk-katolske værker, der fulgte med de romerske missionærers aktivitet, og erstatte dem med "klassiske" armeniske oversættelser af værker fra tiden før Chalcedon-synoden.⁷⁹

Johannes Chrysostomos' Johannes-kommentar (i homiliform) er affattet henimod slutningen af det 4. århundrede og oversat til armenisk i den periode, der jævnlige betegnes "guldalderen", set fra armenisk hold på grund af den rige litterære udfoldelse, de tidligste oversættelsegenerationer udmærkede sig ved; udefra set også, fordi denne aktivitet i visse tilfælde sikrede bevarelsen af skrifter, der var forsvundet på grundsproget (græsk eller syrisk), og i hvert fald leverede en værdifuld parallellevering. Der foreligger et meget omfattende håndskriftmateriale med sådanne tekster.

Uanset, om 1700-tallets publikationsaktivitet har været så konfrontatorisk tænkt som skildret af Kouymjian (det skal på ingen måde afvises), er det under alle omstændigheder interessant, at man har trykt de gamle tekster. Det har jo utvivlsomt ikke kun været i historicerende, arkivalisk eller "videnskabelig" hensigt, men med henblik på kirkelig brug.

Det konstantinopolitanske trykkeri, der har udgivet bogen, er knyttet til navnet Grigor Marsvaneçi. Han beretter selv i kolofonen til et af trykkeriets mesterværker, et *synaxarium* (armenisk *yaysmawork*) fra 1706, at han er uddannet i håndskrifttilvirkningens forskellige discipliner, herunder billedsiden, "illuminationskunsten", og at han, da han erkendte sit folks store behov for "hellige bøger", besluttede at blive bogtrykker.⁸⁰

⁷⁸ Jvf. Petersen 1949, s. 274.

⁷⁹ Jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 131.

⁸⁰ Jvf. Pehlivanian 2000a, s. 63; Nichanian & Sordet 2012, s. 122.

Johannes Chrysostomos: *Kommentar til Johannes-evangeliet*, Konstantinopel 1717

Ill. 44 (øverst t.v.): Bogens “indgangsportal”.

Ill. 45 (øverst t.h.): Korsfæstelsesbillede med henvisninger til både dåb og nadver. Korsets ikke kun geografiske placering på “Hovedskalsstedet” (Golgotha) og dets parallel til syndefaldets træ (Gen. 3) er markeret med såvel hovedskal som slange ved korsets fod. Korsets karakter af “livstræ” er tilkendegivet ved vinranken, der snor sig ud fra og omkring korset. Inskriptionen er rent armenisk (med de armeniske bogstaver for “Jesus fra Nazareth, jødernes konge” (Joh. 19,19).

Ill. 46 (t.h.): Det armeniske ex libris.

Sidetalsangivelserne følger det ovenfor beskrevne “alternative” system (jvf. s. 156f.), mens udgivelsesåret (i kolofonen, s. 974) er udskrevet i sin fulde ordlyd: 1166 efter armenisk kalender (her betegnet *haykaznakans tumari*) = 1717 A.D.

Det er særlig værd at bemærke, at Grigor selv har stået for den billedmæssige side af bogen. Ud over forsidens indgangsportal til bogens

bygning samt et Chrysostomos-“portræt” (s. 12) og endnu et helgenbillede, formentlig Kirakos, den angivelige oversætter af Chrysostomos’ værker til armenisk (s. 487), er korsfæstelsesbilledet med sin rige symbolverden (s. 912) markant.

Bindet har armenisk rygtitel. På første inderside er indklæbet et *ex libris*, der givetvis peger på en tidligere, armenisk ejer af bogen, idet korsarmene er beskrevet med de fire armeniske bogstaver O, K, V og A,⁸¹ mens et bånd slynget hen over korset er påtrykt den armeniske tekst for *Soli Deo Gloria*.

19. *Yakob Nalean*: Kommentar til Gregor fra Nareks Bønner, *Konstantinopel 1745* (KB: OS-151)

Der er en vis, indarbejdet tradition for at anvende betegnelsen “armenisk renæssance” om fænomener og bevægelser, der ligger væsentlig senere end 1500-tallets (vest)europæiske “renæssance”. Begrundelsen er, at genfødelsens nøgleord “tilbage til kilderne” er særdeles velplacerede anvendt på den armeniske mekhitharistkongregation, hvis grundlægger Mekhithar fra Sebaste i 1717 fik stillet øen San Lazzaro i Venezias lagune til rådighed for ordenen, der teologisk-organisatorisk var romersk-katolsk, organiseret efter benediktinerreglen, men i henseende til sprog og liturgi bevarede det armeniske og – også i henseende til udgivelsesaktivitet – koncentrerede sig om de armeniske kilder og den armeniske historie.

På det seneste er det blevet fremhævet, at der – samtidig – også kan tales om en armenisk renæssance i Konstantinopel og længere mod øst, igen med vægt på de armeniske kilder, men som kulturfænomen mere udadvendt og mindre “romantisk” end mekhitharisterne, f.eks. i henseende til anvendelse af det brugssprog, armenisk havde udviklet sig til både i Konstantinopel-dialekten, vestarmenisk, og den østarmeniske dialekt, der var vokset frem, ikke mindst i tilknytning til armeniske institutioner i Tblisi.⁸²

⁸¹ På forespørgsel har Dickran Kouymjian (i mail af 26.3.2013) meddelt mig, at der synes at være kunsthistorisk belæg for, at de fire bogstaver som “symbol” hører til i en mekhitharistisk sammenhæng og lader sig tolke som *Ordergir Kowski Vardapet Apašxarowlean* = den af Jomfruen antagne søn, bodens læremester. Bogstaverne forekommer f.eks. omkring et kors, der i sig selv er en “bogstavrebus”, i den nævnte udgave af Peter Aragonierens *Dydernes Bog* (jvf. ovenfor, s. 162, n. 74).

⁸² Jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 38ff (Nichanian) og 124ff (Kouymjian).

Yakob Nalean: *Kommentar til Gregor fra Nareks Bønner*, Konstantinopel 1745

Ill. 47 (t.v.): Muscovius' titelforblad.

Ill. 48 (t.h.): Bogens titelblad.

En ikke ubetydelig figur i denne østlige renæssance var Yakob Nalean, der var armenisk patriark i Konstantinopel i årene 1741-49 og 1752-64. Han hædredes, som det fremgår af Det Kongelige Biblioteks indklæbede registreringseddelen, med tilnavnet “Teologen” (svarende til titelbladets *astowacaban*).

Kilden, han vender sig til, er Gregor fra Nareks *Klagesange* (jvf. bog nr. 13), og Yakobs kommentar gælder også Gregors øvrige skrifter, altså ikke blot *Klagesangene*, men også *Talerne* om Korset, Jomfru Maria, De Hellige Apostle, Jakob af Nisibis, Inkarnationen og Kirken.

Udgivelsen er en i flere henseender stor bog, relativt tæt tospaltet trykt i folioformat, i alt 1172 sider (i en lidt ejendommelig paginering, idet s. 548 efterfølges af 36 sider, nummereret fra 1 til 36, hvorefter følger s. 549-1136). Der er sidenummerering med arabertal såvel som med armeniske “tal”, der overvejende er anvendt traditionelt, men med indslag af, hvad der ovenfor blev betegnet som den “alternative” tælling (i enkelte tilfælde i en form, hvor tegnet for 100 udelades, f.eks. 266: *b-k-z* (= 2-60-6)).

Yakob Nalean: *Kommentar til Gregor fra Nareks Bønner*, Konstantinopel 1745

III. 49 (t.v.): Grigor Marsvanečis "titelblad" til bogens anden del (s. 721).

III. 50 (t.h.): Grigor Marsvanečis korsfæstelsesbillede (s. 722), dateret 1155 efter armenisk tidsregning (=1706 A.D.).

Ejendommeligt nok står indgangsbillederne til bogens anden del stærkere end udsmykningen af bogens første sider. Bogens forblad med en kort titel er ovalt indrammet af fire engle, der snarest har karakter af antikke *putti* med overflødighedssymboler. Som ophavsmand er angivet Moscovius Co[n]stantinopoli 1743. Det følgende billedløse blad rummer fuld titel m.v. i rødt (med forfatterens navn og titler (gentaget) i blå). Flere steder er placeret tidligere anvendt billedmateriale; mest markant virker de to helsider af Grigor Marsvaneči, side 721f, hvor på den ene en titel gældende værkets anden del er omgivet af de to helgener Gregor Lusaworič og Silvester (hvorved Trdat-Gregor- og Konstantin-Silvester-legenderne knyttes sammen); øverst et nadverbillede og nederst en madonna, i de fire hjørner de fire evangelister med deres symboler.

På den følgende side findes et korsfæstelsesbillede, dateret 1706. Det har væsentlige træk fælles med motivet i Chrysostomos-udgaven (jvf. ovenfor s. 168), men også markante forskelle. Om man – ud over i

korsindskriften: INRI – skal se et vestligt træk i personkredsen ved korsets fod, mens man kan tillægge den samtidige fremstilling i Chrysostomos-udgaven mere “østlige”, “armeniske” træk, tør jeg ikke afgøre. Sammenknytningen mellem dåben og Kristi død er til stede også her. Ejendommeligt er den armeniske gengivelse af korsindskriften. I Chrysostomos-udgaven anvendtes i gengivelsen af Joh. 19,19 de relevante armeniske bogstaver: Y.N.T.H.; her er de to første bogstaver S og Ē. Dette skyldes formentlig, at kunstneren har anvendt Lukas-versionen af indskriften på korset, idet armenisk *sa ē* (= denne er) svarer til Lk. 23,38: “Denne er jødernes konge”.⁸³

Det er ikke længere Grigor Marsvaneci, der står som trykker eller forlægger. Måske er han allerede død; i hvert fald lader det til, at han – økonomisk og på anden måde trængt – har måttet opgive sit trykkeri, måske allerede i 1734.⁸⁴ Bogtrykkeren er nu Gabriel Dpir Barselean.

Som det er antydnet, forekommer de billedlige indslag fra 1740erne fortrinsvis at være svagere end de ældre. Hvis tallet 1748, der ses på et helsidesbillede med (legendariske) scener fra Gregors virke (s. 18), er at forstå som et årstal (hvilket må være det sandsynlige), har bogens produktionstid været på godt to år, og det må så antages, at Moscovius’ kunstneriske bidrag (på titelbladet og s. 18) er indføjjet i sidste fase af produktionsprocessen. Det kan bemærkes, at datoen, der på titelbladet vedføjjes årstallet 1745, er den 22. december, og hertil kan føjes, at forfatteren i slutningen af kolofonen i sin omtale af dem, der i praksis har arbejdet med trykningen, taler om “mere end to års slid og møje” (s. 1136). 1748 er således et sandsynligt tidspunkt for bogens færdiggørelse.

Afsluttende, perspektiverende bemærkninger

En datafremlæggelse som den, der er søgt givet i den forudgående gennemgang af de 19 armeniske bøger fra 15-1700-tallet i Det Kongelige Biblioteks samlinger kalder ikke på egentlig konkluderende bemærkninger. Dog kan det måske være rimeligt at anføre nogle afsluttende betragtninger, der dels tegner nogle linier gennem det fremlagte materiale og opsummerer nogle af de mere eller mindre generelle konstateringer, materialet har givet anledning til, dels søger at tegne nogle

⁸³ Jeg skylder Dickran Kouymjian tak for at have henledt min opmærksomhed på denne tolkning (i mail af 26.3.2013).

⁸⁴ Jvf. Pehlivanian, s. 64 og Nichanian & Sordet 2012, s. 136ff.

af de perspektiver, der sætter de enkelte data ind i en lidt større sammenhæng, herunder, hvad man kan betegne som materialets inklusion i en dansk kontekst. For korthedens skyld vil der også i perspektiveringens tjeneste blive anvendt eksemplificeringer og sonderinger. Det vil ske under tre samlende overskrifter:

1. Kirkelige initiativer i øst og vest. Fra romersk modreformation til armeniske renæssancebegreber.
2. Armenisk håndskriftproduktions sene blomstring og tidlig vestlig "historisk-litterær videnskabelighed" belyst gennem 16-1700-tallets Moses Khorenatsi-reception.
3. Nogle skandinaviske profiler i perioden: rejsende, bogsamlere, orientaler.

1. Kirkelige initiativer i øst og vest. Fra romersk modreformation til armeniske renæssancebegreber

Hvor vel orienteret katholicos Mikayēl Sebastaci var om begreberne reformation og modreformation, skal ikke her søges belyst; det er vel ikke utænkeligt, at han har regnet med, at en pave, der var trængt fra flere sider, især fra vest og nord, var lettere at få i tale for en østlig samtalepartner, end tilfældet ellers ville have været. Det kan også hænde, at Rom var den selvfølgeligste første adresse for hans blik, når han kastede det mod vest (jvf. ovenfor, s. 118).

Uanset, om den ene eller den anden af disse overvejelser kan verificeres, er det vigtigt at konstatere, at de kapitler af det armeniske bogtryks historie, der her har været berørt, tager udgangspunkt i et kirkeligt initiativ, og at handsken blev taget op – i medspil og modspil – just i Vatikanet. Dette står ikke nødvendigvis i modstrid med, hvad Dickran Kouymjian fremhæver, nemlig, at en af de "real revolutions" eller "interconnected evolutionary processes", som bogtrykket markerer i forhold til håndskriftkulturen, indebærer tilblivelsen i et urbant miljø, der ikke (i hvert fald ikke alene) kan betegnes som kirkeligt – til forskel fra håndskrifternes tilblivelsessteder, de ofte langt fra byerne placerede klostre med deres skriptorier.⁸⁵

At kirkelige initiativer var en så vigtig faktor i den tidlige udnyttelse af bogtrykket i armeniske kredse, er – i forbindelse med den ene og den

⁸⁵ Dickran Kouymjian, "Between Amsterdam and Constantinople. The Impact of Printing on Armenian Culture", utrykt manuskript venligst stillet til rådighed af forfatteren.

anden ubelyste "tilfældighed" af historisk, herunder lærdomshistorisk karakter – en hovedårsag til, at så stor en del af Det Kongelige Biblioteks bøger fra perioden har deres udgangspunkt i en kirkelig kontekst. Denne kontekst er formentlig tydeliggjort i tilstrækkeligt omfang i beskrivelsen af de enkelte bøger. Det er her forsøgt at belyse både den baggrund, der må findes i behovet for kirkelige "brugsbøger" på udgivelsestidspunktet, og den, der – for ældre teksters vedkommende – beskriver deres oprindelige "plads i livet". Det er også ovenfor påpeget, at armeniske købmænd ofte var aktive, ikke blot i finansieringen af, men også som initiativtagere til bogudgivelser.

Det turde endvidere være fremgået, at Romerkirkens respons set i det længere perspektiv i høj grad bestod i at udtrykke og aktivere en østgående interesse – med nødvendighed indbefattende missionsvirksomhed, af og til rigeligt aggressiv efter armeniernes og andre østkirkers mening. En parallel missionsvirksomhed fra protestantiske lande ligger fortrinsvis senere og afspejler sig ikke i vort materiale. Det var især det 19. århundrede med dannelsen af de store missionselskaber, der var de protestantiske kirkers store missionsperiode. Et enkelt udsagn kan i et glimt give udtryk for, hvilken vægt der i den sammenhæng blev tillagt trykte bøger på armenisk, ikke blot i kraft af indholdet, men også i henseende til trykkvaliteten. Ifølge Lane begrundes den amerikanske missionær Homan Hallock (1803-94) således sit projekt med fremstilling af nye armeniske typer (i 1830erne) med, at disse "should be adapted to the tastes of the Armenians", fordi de [armenierne] er blevet "somewhat difficult to please on this point by the beautiful type employed in the books issued from the Catholic-Armenian press at Venice" (altså mekhitharisterne).⁸⁶

For perioden forud for år 1800 må de nord- og vesteuropæiske landes indsats fortrinsvis afhandles i de næste afsnit om orientalistik og "historisk-litterær videnskabelighed" (felter, hvor det naturligtvis ikke må glemmes, at Rom også var særdeles aktiv).

Til vurdering af de kirkelige fortegn for den første del af perioden hører den kendsgerning, at den armeniske bogproduktion i Amsterdam, selvom den med en vis nødvendighed indgik i det nord- og vesteuropæiske markedes udbud, primært var tænkt i en østeksports baner. Set fra armenisk side var nødvendigheden af at bygge på Amsterdam som udgivelsessted ikke begrundet i nogen teologisk "satsning" på en

⁸⁶ Lane 2012, s. 181.

protestantisme. Det drejede sig helt overvejende om, at armenisk handelsaktivitet – og også en hermed sammenhørende etablering af armeniske kirkelige og kulturelle centre i en fremmed “diaspora” (som menigheden i Amsterdam) – kunne nyttiggøres i det gode formåls tjeneste.

I eksportperspektivet gør såvel Kévorkian som Nichanian sig betydelige anstrengelser for at beregne, hvor store leverancerne, der i det væsentlige gik til Smyrna som modtagende havn, var. Kévorkian regner sig som nævnt frem til et omfang på noget over en million bind i de to århundreder, hans bog omfatter.⁸⁷

Som det allerede er nævnt (s. 153) understreger Nichanian, at den østlige bogproduktion i den sidste del af perioden var af større omfang end den vestlige. Her var tale om mange østligt placerede produktionssteder – fra Skt. Petersborg over Nor Nakhichevan til Ny Djulfa. Når de 19 bøger i Det Kongelige Biblioteks samlinger ikke har givet basis for at komme ind på dette, skal her blot tentativt til overvejelse og eventuel delforklaring af fraværet af bøger fra østlige produktionssteder (bortset fra de fire fra Istanbul) hidsættes spørgsmålet, om de østlige forlæggere/bogtrykkere fortrinsvis satsede på andre afsætningskanaler end dem, eksempelvis en dansk bogkøber og -samler mest ville benytte sig af. Tilsvarende kan der spørges, om noget lignende har været gældende for mekhitharisterne, der, selvom de frem til 1789 benyttede sig af et eksisterende italiensk trykkeri, vel fortrinsvis rettede deres udgivelser mod de armeniere, der – i øst – skulle videreføre og levendegøre den genfødselside, der var central for kongregationen.⁸⁸

Med disse bemærkninger er det antydnet, at den armeniske “renæssance” (i den ovenfor (s. 169) skitserede betydning) var et ganske kompliceret fænomen. Fra første færd var det i høj grad kirkelige kræfter (hos mekhitharisterne i den særegne kombination af det romersk-katolske og det armeniske), der lagde indhold i genfødselstanken, men i hvert fald efter 1700-tallet blev såvel genfødselstanken som bogtrykket taget i mange sagers og retningers tjeneste – også i øst. Dette er imidlertid ikke stedet for en videre udredning heraf.

Når disse perspektiveringsformuleringer er indledt under et kirkehistorisk fortegn, bør det erindres, at kirkehistorien ikke er udtømt med det teologi- og dogmehistoriske. Måske ligger på det felt, der her er aktuelt, den i videre kirkehistorisk forstand stærkeste effekt i det praktiske

⁸⁷ Jvf. ovenfor, s. 153, og Nichanian & Sordet 2012, s. 41f.

⁸⁸ Jvf. Nichanian & Sordet 2012, s. 35, 37ff.

(ikke engang det “praktisk-teologiske”) moment, at det for de armeniske kirkeledere gjaldt om af hensyn til menighederne at have en tilstrækkelig bogmængde til rådighed. Det må ej heller glemmes, at nogle af de frontdannelser, der prægede det tidlige 1700-tals armeniske bogproduktion i Istanbul, i lige så høj grad, som de kunne kaldes “kirkelige”,⁸⁹ måtte anses for “politiske” – både set i interne perspektiver i Osmannerriget og i forhold til dets positionering over for andre magter, såvel Rusland og Persien i øst som (ikke mindst) Frankrig i vest.

Endvidere må det erindres, at teologi-/kirkehistorien ikke er dækket ved en snæver konfessionshistorisk indordning, som det måske især fremgår, når man ser de – meget forskellige – vidnesbyrd om, hvordan den tidlige – især dominikanske – katolske mission havde indoptaget det armeniske i sit teologisk-kulturelle repertoire. Og endelig går der ikke et skarpt skel mellem det videnskabshistoriske og det teologihistoriske. De bestræbelser, som i det følgende indordnes under begrebet “historisk-litterær videnskabelighed”, kan ofte – også – ses under et konfessionelt-religiøst aspekt – og naturligvis altid under synsvinklen, hvad der på det pågældende tidspunkt betragtedes som lærdom eller “videnskabelighed” (hvis denne gløse overhovedet er velanbragt).

2. Armenisk håndskriftproduktions sene blomstring og tidlig vestlig “historisk-litterær videnskabelighed” belyst ud fra 16-1700-tallets Moses Khorenatsi-reception

Der har i forbindelse med Movsēs Xorenacis *Armeniens Historie* (bog nr. 11) og den såkaldte “geografi”, der er tilskrevet ham (bog nr. 8), været anledning til kort at redegøre for den sandsynlige historiske placering af såvel Movsēs selv som den sene “Pseudo-Movsēs”, man også må tage i betragtning. Herudover er vi – via La Crozes håndskrevne tilføjelser i *Historien* – antydningvis blevet indført i, hvad man kunne kalde sammenstødet mellem håndskriftkulturen og bogtrykket. I La Crozes randnoter ligger utvivlsomt (som i hans kommentarer til Oskan-biblen, jvf. nedenfor) undertiden implicit – af og til ganske eksplicit – en kritik af de armeniske udgivere for at have anvendt et for snævert eller måske et uhensigtsmæssigt udvalgt håndskriftmateriale.

Endvidere er vi via to ejersignaturer blevet bragt i kontakt med George Whiston, den ene af udgiverne af Movsēs’ *Historie* – med latinsk oversættelse. Denne bog, der er udgivet i London i 1736, er også i Det

⁸⁹ Jvf. ovenfor, s. 152f.

Kongelige Biblioteks besiddelse, og det samme gælder den svenske orientrejsende Henrik Brenners bog fra 1723, der, som det vil fremgå, ud over et resumé (*epitomé*) af Movsēs' *Historie* rummer tidstypiske betragtninger over sprog og historie såvel som geografi og etnografi. Med inddragelsen af disse to bøger går vi altså ikke uden for Det Kongelige Biblioteks rammer. Tilsammen giver de indtryk af den betydelige interesse, der i slutningen af 1600-tallet og i det tidlige 1700-tal blev Moses til del, også i Vesten.

Hertil kommer, at ud af de i alt 24 håndskrifter, hvorpå den moderne, kritiske udgave af Movsēs' *Historie* (udgivet i Tblisi i 1913⁹⁰) bygger, stammer 17 (måske 20) fra det 17. århundrede. Blandt dem er det ældste sikkert daterede fra 1619, det yngste fra 1699. Leipzig-håndskriftet, som La Croze anvendte (jvf. ovenfor s. 149ff.), er fra 1696. Det ældste håndskrift angives at være fra "14. århundrede og 1587", det yngste fra det 18. århundrede.⁹¹

1600-tallets omfattende håndskriftproduktion afspejler for en stor del en blomstrende Moses-interesse i de østlige, armeniske miljøer – og demonstrerer med al ønskelig tydelighed, at bogtrykket endnu ikke har taget livet af traditionen for at afskrive tekster i hånden. En nærmere undersøgelse heraf falder uden for denne artikels rammer. Den ville naturligt tage udgangspunkt i en identifikation af de østlige skriptorier, hvor håndskrifterne er tilvirket, og dernæst en vurdering af deres ejer- og virkningshistorie i det omfang, denne kan beskrives.⁹² Her skal kun kommenteres ét vidnesbyrd om den østlige Moses-reception, et vidnesbyrd, der overraskende nok har taget vejen over Sverige, med andre ord det netop nævnte skrift af Henrik Brenner.

Hans skrift er stilet til den svenske teolog og politiker Erik Benzelius den Yngre (1675-1743). Det vil føre for vidt her at vurdere den videnskabelige – og politiske – interesse, svenske autoriteter måtte have haft i Brenners oplysninger om kaukasiske og asiatiske folkeslag m.v. Hvad der her har foranlediget, at dette skrift inddrages, er især, at tre af bogens dele er affattet i 1699 af dominikaneren Johannes Bartholomæus. Det drejer sig om selve Moses Khorenatsi-resuméet (bogens side 1-23)

⁹⁰ Movsēs Xorenaçi 1913.

⁹¹ Håndskriftmaterialet er her kommenteret ud fra Thomsons liste over de håndskrifter, der ligger til grund for Tblisi-udgaven, Moses Khorenats'i 1978, s. 369f.

⁹² Ofte rummer de armeniske håndskrifers kolofoner righoldige oplysninger, i hvert fald om det første kapitel i såvel produktions- som ejerhistorien, jvf. Stone, Kouymjian, Lehmann 2002.

og formentlig også den vedhængte genealogi over armeniske og parthiske konger (side 24-25) samt oversigten over de georgiske (iberiske) konger (side 27-42) og endelig oversigten over katolske klostre og kirker i Persien (side 43-47: *Index conventuum et ecclesiarum – In ditione Regis Persidis existentium, Summo Pontifici Romano subjectionem & obedientiam profitentium*).

Med andre ord er henvend halvdelen af Brenners bog (der i alt er på 108 sider) affattet af Johannes Bartholomæus. Grunden til, at der er gået over 20 år fra affattelsen af disse dele til udgivelsen i Stockholm, er, at Brenner har siddet i russisk fængsel det meste af tiden – fra 1700 til Nystad-freden i 1721.

Hvad der især må have interesse her, er selvsagt, at den interesse for Nakhichevan-dominikanernes tradition, som vi mødte hos Sherimanean-familien (i forbindelse med bog nr. 15), kan konstateres at have været gengældt i den form, at det sene 1600-tals dominikanere i deres åndelige bagage har indoptaget den armeniske tradition, her repræsenteret ved Moses fra Khorene.

Bortset fra dette svenske sidelys kan det ikke nytte at påstå, at det er skandinavisk lutherdom, der kommer stærkest til orde, når vi nu vender os til at par af eksemplerne på, hvordan Moses blev mødt og modtaget i Vesteuropa. Hvad der i Vesten har påkaldt en parallel interesse for Moses fra Khorene, kan måske ikke beskrives i detaljen, formentlig har den fornemme Amsterdam-udgave fra 1695 (bog nr. 11) spillet en rolle. Det første belæg for en vestlig interesse, der her skal citeres, er dog tidligere end 1695-udgaven af *Historien*, men nær i tid på *Geografi*-udgaven fra 1668 (der naturligvis som nævnt (s. 141f.) i samtiden ansås for at være affattet af en "autentisk" Moses fra 400-tallet). Der tænkes på den franske statsmand Colberts udsagn, da han i 1679 udsendte orientlisten Antoine Galland, bl.a. med følgende formål: "de se procurer tous les anciens livres arméniens qui se pourront trouver, et surtout les livres d'histoire d'un certain auteur, nommé Moïse, en cette langue".⁹³ Eventuelt kan dette udsagn snarest betegnes som et rokokko-udslag af tidens interesse for Orienten, måske med særlig interesse for arabesken; i hvert fald er Galland især kendt som oversætter af *1001 Nats Eventyr*.

I øvrigt må en beskrivelse af den vestlige Moses-reception især bygge på tre søjler, J.J. Schröders omfattende brug af Moses i den *dissertatio*, der

⁹³ Her cit. efter forordet til Mahés franske oversættelse, Moïse de Khorène 1993, s. 15.

indleder hans *Thesaurus* fra 1711, forskellige indlæg af den førnævnte La Croze, især et brev og et bidrag til en NT-udgave af 1719, og endelig brødrene Whistons Moses-udgave med latinsk oversættelse fra 1736.

For på den ene side at forenkle præsentationen og på den anden side udvide perspektivet ud over den rene Moses-reception vil jeg anvende brødrene Whistons forord som samlende linse. Her inkorporeerer de nemlig – ud over en række henvisninger til Schröders indforståede Moses-referater kombineret med en begyndende utryghed ved dateringen af Moses' værk til omkring år 430, som de ellers holder fast ved – et antal diskussioner af bibelsteder, hvor de, især på grundlag af La Croze, henviser til den gamle armeniske bibeloversættelse som – muligvis – “mere oprindelig” sammenlignet med Vulgata.

I en vigtig note (s. IXf, note b) bringer brødrene Whiston bl.a. et langt citat af det nævnte brev fra La Croze. Her sparer han ikke på kritikken af Oskans bibel fra 1666-68. Huguenotten La Croze betragter det som et utidigt knæfald for katolicismen – og som værende i modstrid med sund tekstkritisk metode – at man har indføjet Vulgata-læsemåder i stedet for de oprindelige armeniske. Whiston'erne nævner også – igen på grundlag af La Croze – som noget forkasteligt, at Oskan har medtaget apokryferne Siraks Visdomsbog og 4. Ezra-bogen – endda i Oskans egen oversættelse fra latin (side XI)! For resten er brødrene Whiston også bekendt med La Crozes annotationer til 1695-udgaven af Moses (side XXI).⁹⁴ At de på basis af den armeniske overlevering til deres Moses-udgave føjer de apokryfe korintherbreve (det angivelige brev fra korintherne til Paulus og dennes svar, det “tredie korintherbrev”), understreger deres interesse i at gøre armeniske kilder tilgængelige for den lærde verden i Vesten, men skal i øvrigt ikke beskæftige os her.

I et videre perspektiv kan der erindres om, at den lutherske ortodoksis fastholden ved, hvad man betegner som reformationens “formalprincip” udtrykt i formelen “ved skriften alene”, udviklede sig til en konservativ-fundamentalistisk bundethed til en *veritas hebraica* (“den hebraiske sandhed” – i sin ekstreme form inklusive vokaltegnene), fuldt så stærk som den katolske fastholden ved Vulgatas “latinske sandhed”. Heroverfor står – med La Croze – en reformert “modernitet”, i den nævnte note hos Whiston bl.a. udmøntet i en kritik af den katolske teksthistoriker Richard Simon, der ellers jævnthen beskrives som mere “liberal” end

⁹⁴ 1736, udgivelsesåret for Whiston-udgaven, er derfor ovenfor anvendt som *terminus ante quem* for La Crozes annotationer i Det Kongelige Biblioteks eksemplar (bog nr. 11, jvf. ovenfor s. 151f., n. 55). Vedrørende Oskan-biblen jvf. i øvrigt ovenfor s. 130f.

lutheranerne.⁹⁵ Det bør noteres, at der fra katolsk hold i høj grad i 17. og 18. århundrede ydedes teksthistorisk kvalificeret videnskabelighed. Det vil imidlertid føre for vidt at søge at udfolde dette i bredden.

Afsluttende om det tidlige 1700-tals Moses-reception og dens kontekst skal det bemærkes, at Schröder også har noteret de to apokryfers forekomst i Oskan-biblen. Det sker i en væsentlig mere afdæmpet form end hos La Croze, men om det skyldes forskel i temperament eller konfessionel baggrund eller noget tredie, kan ikke her belyses nærmere. Dog er det måske naturligt at minde om, at Schröder var tæt forbundet med det hollandsk-armeniske udgivermiljø, især Vanandeci-trykkeriet, der som nævnt udgav hans *Thesaurus*.

I Schröders redegørelse for det historiske, herunder også for det "klassiske" armeniske sprog, spiller Moses Khorenatsi en hovedrolle, og han er konservativ i den forstand, at han lægger til grund, at *Historiens* affattelsestid er det 5. århundrede. Når han samtidig – af Mahé (jvf. s. 149, n. 53) – indordnes som en af dem, der indleder diskussionen om forfatterens "autenticitet", må det noteres, at det formelt sker i den form, at det konstateres, at der findes "unøjagtigheder" hos Moses. Men Schröder er i den forstand en "moderne" kommentator og pædagog, at han til sin klassiske grammatik føjer en introduktion til det "nye" armeniske sprog – vedføjede dialoger som i en moderne parlør såvel som introduktioner til armeniske brevformularer og armenisk metrik.

3. Nogle skandinaviske profiler i perioden: rejsende, bogsamlere, orientaler

Afslutningsvis er det naturligt at søge at perspektivere de oplysninger, der i nogle tilfælde i forbindelse med præsentationen af de enkelte bøger er givet om deres veje til Det Kongelige Bibliotek, eller de stadier af dem, som det har været muligt at følge. Dette vil ske i form af nogle bemærkninger om et antal hovedpersoner, selvom dette på ingen måde afhjælper manglerne i henseende til den komplette tegning af det biblioteks- og lærdomshistoriske forløb.

Det har kun i to tilfælde været muligt at påvise vejene, ad hvilke bøgerne blev ført til Det Kongelige Bibliotek i København som henholdsvis første og sidste adressat. I det første tilfælde (bog nr. 6) var afsenderen 1600-tals orientlisten Theodor Peträus, som skal beskæftige os lidt nedenfor, i det andet tilfælde (bog nr. 1) blev bogen ført til København

⁹⁵ Jvf. Bentzen 1941, s. 14f.

som krigsbytte fra Gottorp. Herudover er der to bøger (nr. 4 og 7), hvis ejermærker eller dedikationer har ført os til København (i det ene tilfælde til endnu en dansk orientalist, små 150 år yngre end Peträus, nemlig Friedrich Münter, som i den givne anledning også gøres til genstand for nogle afrundende bemærkninger).

Mens de to danske skikkelser, der indrammer denne perspektivtegning, Peträus og Münter, begge med rette kan betegnes som orientaler, gør Henrik Brenners bog, der allerede har forsynet os med nogle nøgleoplysninger om Moses fra Khorene, det – i det dansk-skandinaviske perspektiv – naturligt ikke kun at vende blikket mod orientaler i ordets egentlige faglige forstand, men også at inddrage enkelte andre historikere og orientrejsende og – ganske kort og overfladisk – et par eksempler på mennesker, der i perioden havde råd til – og mani for – at samle på bøger, *in casu* to fremtrædende danske bogsamlere fra 1700-tallet, Otto Thott (1703-85) og Peter Frederik Suhm (1728-98).

Når en dansk teolog på reformationstiden drog til udenlandske universiteter for at studere, drejede det sig ofte om Wittenberg som det foretrukne sted og om reformatorisk teologi og skriftforståelse som emne. Mange drog ud, Københavns Universitet var endnu et meget beskedent studiested. Lidt længere fremme i ortodoksiens og barokkens periode drog ganske mange – f.eks. den tidlige enevældes fremtrædende teolog og ideolog Hans Svane – ud for at studere GT og dets sprog: hebraisk. Hvis man gik videre ad den sproglige vej, var det næste skridt som oftest arabisk. Mange tog derfor til universiteter, hvor GT-studiet og de orientalske sprog stod stærkt; og selvom det ud fra et rigtigt luthersk-ortodokst synspunkt var betænkeligt at opsøge et reformert land som Holland med universiteter som f.eks. det i Leiden, kunne det blive nødvendigt for studerende, der ville videre inden for orientalistikken. Ikke mindst i pietismens tid blev også Halle et yndet studiested.

Theodor Peträus, der var født i Flensborg omkring 1630 (hans fødeår har ikke kunnet fastlægges helt sikkert), fulgte ortodoksiens traditionelle bane, da han – meget ung – allerede inden 1650 indledte sine udlandsstudier i Leipzig og Jena. Til sine hebraisk- og arabiskstudier føjede han hurtigt æthiopisk og koptisk. Det var først efter en henimod tre år lang rejse i Orienten, at hans faglige hjemsted blev Leiden, hvor han fik lært sig armenisk og blev ganske aktiv i samarbejdet med det armeniske kirkelige og kulturelle miljø i Holland. Han havde nær forbindelse med flere af de ovenfor omtalte hovedpersoner knyttet til Ējmiacin & Sargis-trykkeriet og var som nævnt den, der dedicerede

bog nr. 6 til *Bibliothecae Regiae*. Han havde fra Frederik 3. opnået betydelig støtte til sine studierejser – måske dog ikke tilstrækkeligt (nok især ikke efter hans egen mening). Han døde i kummer og elendighed (vist kun 42 år gammel) i København i 1672 og fremtræder i nogen måde som en outsider i dansk orientalistiks historie. At han havde et vist format, fremgår f.eks. af, at han blev udnævnt som professor i Königsberg – uden dog at tiltræde stillingen. Hans moderne biograf, Erik Iversen, antyder, at han i ét, måske to tilfælde kan være blevet forbigået ved professoratsbesættelser i København.⁹⁶ Men hos armenierne i Holland opnåede han stor anseelse; han medvirkede ved flere vigtige udgivelser og udgav i 1667 med sit eget navn på titelbladet – vedføjet betegnelsen *Linguarum Orientalium Propagator* – en latinsk oversættelse af den armeniske katekismus: *De Doctrina Christiana Armenice*.

I anledning af denne bog overvejer Kouymjian spørgsmålet, til hvilke læsere den kan være rettet, og hvilket formål den kan have tjent – måske “de montrer aux Européens la proximité de l’Église arménienne avec les Églises occidentales, dans un esprit oecuménique insistant sur les fondamentaux chrétiens”.⁹⁷ Hvis denne vurdering er rigtig, er det vel muligt, at den beskrevne holdning har medvirket til at gøre Petræus uvelkommen på det danske, teologiske parnas, hvor man ikke brød sig om “synkretister”, som det hed. Hvorom alting er, kan Theodor Petræus måske betegnes som den eneste all-round orientalist, der – med et særligt henblik på det armeniske – har gjort sig gældende i dansk lærdomshistorie.

Der kan som antydnet næppe tilkendes Henrik Brenner en fremtrædende plads i skandinavisk orientalistiks historie. Dog er udgangspunktet for hans ovennævnte bog akademisk-fagligt. Erik Benzelius, til hvem bogen er adresseret, har nemlig – foranlediget af ingen ringere end filosofen Gottfried Wilhelm Leibniz – i 1699 bedt Brenner om at skaffe svar på nogle spørgsmål om sproglige – og andre – forbindelseslinier mellem de folkeslag, der befinder sig “mellem Persien og Moskva” (*inter Persiam & Moscoviam*).⁹⁸

Spørgsmålene skal utvivlsomt ses i sammenhæng med Leibniz’ vidtgående (eller vidtløftige) tanker om økumenisk samkvem (sågar sammenslutning) mellem kirker og folkeslag og hans ideer om et verdens-

⁹⁶ Iversen 1962, s. 102 og 106.

⁹⁷ Jvf. Nischanian & Sordet 2012, s. 93f (Kouymjian) og til Theodor Petræus’ biografi som helhed Iversen 1962.

⁹⁸ Jvf. Brenner 1723, s. 93.

sprog. Med svarets 24 års forsinkelse kom det måske snarest – fremfor i en akademisk kontekst – til at indgå i svenske storpolitiske overvejelser over forholdet til den russiske stormagt mod øst. Benzelius var i 1723 blevet professor i teologi, men gjorde siden karriere både inden for den svenske kirke (som biskop fra 1726 og ærkebiskop fra 1742) og i svensk politik.

Hvorum alting er, er det interessant, at Brenner griber opgaven an ved at kombinere Johannes Bartholomæus' oplysninger om armenierne og perserne – med udgangspunkt i Moses Khorenatsi – med egne iagttagelser og studier over Georgiens historie og andre kaukasiske og asiatiske folkeslag – ikke mindst deres sprog. Her kan man vist (uden at gå ind i nogen videnskabshistorisk analyse) tillade sig at sige, at vi befinder os på et stadium (et lille århundrede før Rasmus Rask), hvor der hersker en ubegrænset optimisme med hensyn til, hvad man ud fra tilsyneladende ligheder mellem ord på det ene og det andet sprog og formodede “etymologier” kan udlede om sprogenes slægtskab og tidligste historie.

Brenners skrift får en interessant dansk genklang (eller parallel). Den føres vi til gennem et ejernotat i Det Kongelige Biblioteks eksemplar. Brenners bog er nemlig erhvervet i Nidaros i 1757 af den danske historiker Peter Frederik Suhm. Suhm henviser (i en afhandling fra 1763) lige som Benzelius (via Brenner) til Leibniz som inspiration til at “forfærdige” en “Sprogenes Genealogi”. “Dette er ikke noget nyt Forslag”, hedder det, “men allerede længe siden gjort af den udødelige *Leibnitz*, og til dels tænkt at sættes i Værk af den lærde *la Croze* i Berlin”.⁹⁹ Suhm deler også med Brenner en vis fascination af den mulige identifikation af svenskere og skythere og de dermed sammenhængende overvejelser om den nordiske mytologis afhængighed af/beslægtethed med den skythiske og eventuelt andre orientalske gudeverdener.¹⁰⁰

Om Brenners præsentation af Moses Khorenatsis universalhistoriske koncept har spillet en rolle for Suhms anlæg af den kolossale *Nordens Historie* (begyndende med Adam og Eva [Billeskov Jansens udtryk]¹⁰¹), lades her uundersøgt, men det skal anføres, at 16- og 1700-tallet var den store periode for grandiose universalhistoriske udkast, det være sig en Usshers, en Bossuets eller en Holbergs, hvor Mosebøgernes ge-

⁹⁹ Her cit. efter Bruun 1898, s. 245(f).

¹⁰⁰ Jvf. Brenner 1723, s. 82; Bruun 1898, s. 246.

¹⁰¹ Jvf. Albeck og Billeskov Jansen 1964, s. 411.

nealogiske kapitler blev kombineret eller konfronteret med antikke historikers vidnesbyrd. Her var Moses Khorenatsis bidrag velkomment.

I øvrigt skal det noteres, at Suhm var en af 1700-tallets store bogsamlere, og at bogsamlingen efter hans død overgik til Det Kongelige Bibliotek. Kvantitativt væsentlig større end Suhms bogsamling var grev Otto Thotts. De store bogsamlinger og deres betydning for bibliotekets bestand af både håndskrifter, inkunabler og senere udgivelser er velbeskrevet. Her skal derfor kun – vedrørende Thott – noteres følgende: Titlerne på flere af de *armeniaca*, der har været beskrevet i det foregående, optræder i den store katalog over Thott-biblioteket, udgivet i forbindelse med auktionen over hans bøger.¹⁰² Thott forsynede ikke sine bøger med ejermærker, og man kan derfor fra en titels forekomst i katalogen ikke slutte sig til, at et bestemt KB-eksemplar stammer fra hans bibliotek. Da han var berømt (eller snarere berygtet) for måden, hvorpå hans agenter rundt omkring i Europa gjorde sig gældende, når der afholdtes bogauktioner (og da Jordan og Venners *ex libris* forekommer i enkelte af de inkunabler, han skænkede Det Kongelige Bibliotek¹⁰³), tør man dog formentlig – i hvert fald som arbejdshypotese – foreslå til overvejelse (og nærmere undersøgelse), at han kan have erhvervet bøger på auktionerne over Jordans og brødrene Whistons bogsamlinger, og at det kan være dem, der nu befinder sig i Det Kongelige Biblioteks samlinger.

Hvad rejseaktivitet angår, er der ét forløb, der jævnt betragtes som den danske orientalistiske indsats *par excellence*: Carsten Niebuhr og konsorters “store arabiske rejse” i 1761-67. Her kan man måske sige, at ortodoksiens vej ind i det orientalske er forlænget ud ad en beslægtet, men dog anderledes rationalistisk tangent end den universalhistoriske, idet arbejdet med det arabiske (med Göttinger-professoren A.D. Michaëlis, orientalist og gammeltestamentler, som inspirator) i høj grad får karakter af en hjælpevidenskab til forståelse af Det gamle Testaments botanik, geografi m.v. Jeg benægter naturligvis ikke hermed, at rejsen til “det lykkelige Arabien” var af orientalistisk vigtighed og bredere interesse. Det var den bestemt, ikke bare på grund af det kartografiske og de forskellige naturvidenskabelige indsatser, men også f.eks. ved de hjembragte tegninger af udsmykninger i Persepolis og af

¹⁰² Catalogus Thott. 1788ff. Tom. VII (fra 1795) indeholder opgørelsen over de håndskrifter og inkunabler (her defineret som bøger fra før 1530), som Thott i levende live havde skænket Det Kongelige Bibliotek. De øvrige 11 bind (1788-92) udgør auktionkatalogen.

¹⁰³ Jvf. Madsen 1935-38, nr. 1552 og 2591.

inskriftioner samme sted udført i kileskrift. I et armenologisk perspektiv er det tankevækkende, at de eneste rapporter om noget armenisk synes at være aftegninger af nogle få armeniske inskriftioner – samt anekdoten om, at von Haven måtte søge tilflugt hos en gammel armenisk købmand, da hans pruttet om bogpriserne og hans muligvis for uærbødige omgang med en “muhamedansk” bog blev for meget for de tyrkiske handlende og andet godtfolk i Istanbuls basar.¹⁰⁴ Niebuhrholdet besøgte ellers Konstantinopel i 1761, et år, hvor der utvivlsomt har været et rigt udvalg af armeniske bøger at erhverve og/eller skrive hjem om. Man må selvfølgelig holde de rejsende til gode, at dette knap nok indgik i det kommissorium, Michaëlis havde konciperet. Over for dets snæverhed kan man eventuelt have en vis (måske nostalgisk) fornøjelse af den modvægt, det giver at kaste blikke små 80 år længere tilbage til solkongeembedsmanden Colberts begejstring for den armeniske Moses eller 40 år tilbage til Brenners indspil i svensk og dansk åndsliv og politik.

Men der fører én linie fra den store arabiske rejse til Friedrich Münter (1761-1830), idet hans internationale ry som orientalist bl.a. baserer sig på, at han var en af de første, der tog fat på tolkningen af kileskriftmaterialet fra Persepolis. Hans indsats i den sammenhæng er af gammeltestamentleren Frants Buhl (1850-1932) diskret og nænsomt beskrevet, som følger: “... Her stod han i Virkeligheden med Enden af Ariadnetraaden i sin Haand, og man kan kun beklage, at han har ladet den falde, da han ellers vilde have vundet den Berømmelse, der senere tilfaldt Grotefend”.¹⁰⁵ I øvrigt hædres Münter – også internationalt – bl.a. som en af disciplinen *dogmehistories* fædre.

Det er ikke hensigten her at hidsætte en total og generel vurdering af Fr. Münter som historiker og orientalist. Ud over et par generelle bemærkninger skal blot til belysning af baggrunden for Münters erhvervelse af den gamle grammatik (bog nr. 7), og med et vist sideblik til spørgsmålet, hvilken rolle det armeniske har spillet inden for dansk orientalistik, foretages en sondering vedrørende hans tilgang til armeniske

¹⁰⁴ Jvf. Rasmussen 1997, s. 330 og 334.

¹⁰⁵ Buhl er her citeret efter Münter-Mindeskrift, bd. I,2, 1949, s. 5. På grund af mindeskriftets forsinkelse lod Buhl først artiklen “Frederik Münter som Orientalist” trykke andetsteds, allerede i 1921, jvf. smst., s. 3. Palæografen Georg Friedrich Grotefend (1775-1853) var en af de udenlandske lærde, Münter havde kollegial – og venskabelig – forbindelse med. I brevudgaven (jvf. følgende note) findes tre breve fra Grotefend til Münter og tre fra Münter til Grotefend fra perioden 1803-22.

emner. Bogen erhvervede han som nævnt i 1812, fire år efter, at han var blevet biskop over Sjællands Stift og således stærkt beslaglagt af andre arbejdsopgaver end orientalistikken. Den er formentlig købt af Det Kongelige Bibliotek ved auktionen over Münters bøger efter hans død.

I almindelighed skal det blot noteres, at hans eftermæle er særlig Janus-agtig, ikke så meget fordi han – skønt pioner – ikke fik ført kileskrifttolkningen til ende, men fordi han i grundtvigiansk historieskrivning står som en af de dværge, der trådte på en eller flere af kæmpen Grundtvigs ligtorne. Andre afbalancerer dette billede ved at fremhæve, at Münter som biskop håndterede sagen “N.F.S. Grundtvigs dimisprædiken og klagerne herover” nogenlunde så godt, som det var en embedsmand muligt; nogle går endda så vidt, at de mener, at der i Münters afvejning af skriften over for traditionen i den ældste kirke – uanset Grundtvigs negative beskrivelse af det teologiske fakultet (hvor Grundtvig havde oplevet Münter som professor) – ligger en kim til Grundtvigs “kirkelige anskuelse”. I hvert fald kan man ikke frakende dogmehistorikeren Münter kvalificerede bidrag til den ældste kirkes historie.

Som orientalist var Münter allerede i sin samtid kendt over hele Europa (og medlem af mere end 30 lærde selskaber). Ud over Persepolis-indskrifterne var det især koptisk-gnostiske tekster, der havde hans interesse. Det er formentlig rigtigt, at denne interesse var forbundet med hans centrale placering og intense engagement i frimurerordenen og arbejdet med dens historie – og hermed fænomenet: de for den uindviede skjulte hemmeligheder og de særlige indiviellers vej til den sande erkendelse, et træk, der som bekendt til den dag i dag har været en af gnosticisernes fascinationer.

Hans kendskab til og arbejde med det armeniske skal her blot belyses ud fra sonderinger i den offentliggjorte del af hans korrespondance.¹⁰⁶ Udsagnene kan naturligt klassificeres i tre emnegrupper.

1. Brugen af det armeniske alfabet i forbindelse med tolkningen af Persepolis-indskrifterne.
2. Numismatikeren Münters beskrivelse og erhvervelse af armeniske mønter.
3. Vidnesbyrd i øvrigt om kendskab til armeniske emner og udgivelser af historisk, teologisk og sproglig betydning.

¹⁰⁶ Korrespondancen er udgivet og anoteret af Øjvind Andreasen i Münter-minde-skriftets bd. 5, 6 og 7 (1954).

- ad 1. Såvel samtidige som senere sprogforskere mener, at Münter fulgte den rigtige vej, når han med henblik på tolkning af Persepolis-indskrifternes sprog anlagde en sammenligning med morfologi og lydforråd i de to "gammelpersiske" sprog, der i samtiden betegnedes *Zend* og *Pehlevi* samt armenisk og georgisk. Han må altså senest i 1790'erne have været i besiddelse af visse basale armeniskunderskaber.
- ad 2. Münter havde en ikke ubetydelig viden om antikke og middelalderlige mønter og anlagde selv en møntsamling af en vis kvalitet. På et tidspunkt koncentrerede han sine numismatiske interesser om korstogstidens mønter og omtaler i den forbindelse bl.a. sin erhvervelse af en mønt fra den kilikisk-armeniske kong Hethums tid (1289-1305) og sin særlige søgen efter armeniske mønter med latinsk skrift.¹⁰⁷
- ad 3. Naturligvis viser han i sit kirke- og dogmehistoriske forfatterskab en vis almen viden om den armeniske kirkes tidlige historie, herunder kirkebruddet i Chalcedon. Hvad angår kirkehistoriske kilder, er han eksempelvis også opmærksom på, at mekhitharisten J.B. Aucher (Augerean) i 1818 havde kunnet udgive den armeniske oversættelse af Euseb af Caesareas *Chronicon*, der samme år fremlagdes i latinsk oversættelse ved J. Zohrab og A. Mai (udgivet i Milano). Denne udgivelse gav genlyd i den europæiske lærde verden, og Münter har noteret sig, at "der in dieser übersetzte Armenische Text soll viel reichhaltiger seyn, als der griechische".¹⁰⁸ Andre brevudsagn tyder på, at Münter netop har haft behov for at erhverve den latinske oversættelse for at vurdere det "nye" fund, og visse bemærkninger, hvor han bl.a. berører aktuelle forhold for armenierne, tyder ikke på en meget dybtgående analyse, selvom det må holdes ham til gode, at han selv åbent erkender ikke at have indsigt i politiske forhold.¹⁰⁹

Selvom der således i Münters tilgang til orientalistikken indgår elementer af kendskab til det armeniske, må hans anskaffelse i 1812 af den gamle armeniske begynderbog vel set i lyset af de foretagne sonderin-

¹⁰⁷ Jvf. brev nr. 554 af 6.8.1803 til overhofmarskal E.L.T. von Schlotheim i Gotha og brev nr. 393 af 15.8.1809 til numismatikeren Joseph Mader i Prag.

¹⁰⁸ Jvf. brev nr. 492 af 31.7.1819 til professor J.D. Reuss i Göttingen.

¹⁰⁹ Jvf. brev nr. 239 af 5.1.1828 til politikeren og historikeren H.C.E. von Gagern i Nassau.

ger snarest anskues i et historisk/bibliofilt perspektiv og ikke som led i et intensivt arbejde med armenisk sprog og litteratur.

Med informationerne om de to danske orientaler Theodor Petræus og Friedrich Münter har elementer i to af de 19 bøger (elementer, som man naturligvis kan betegne som sekundære) bidraget til at kaste et sidelys ind over kapitler i dansk orientalistiks historie, kapitler, der selvsagt ikke er udtømt ved at opstille en modsætning mellem den dydborende og sære outsider Theodor Petræus og den alment velorienterede og over det ganske Europa ansete, men ikke så dybdeborende insider i dansk universitets- og kirkeliv, Friedrich Münter, men det ville naturligvis være upassende herudfra at drage generaliserende konklusioner om dansk orientalistik – eller i videre begreb om dansk lærdoms-, kirke- eller bibliotekshistorie.

Det Kongelige Biblioteks 19 armeniske bøger med udgivelsesår fra 1565 til 1745 har givet grundlag for at fremhæve, at der kræves opmærksomhed på en bred kontekst, når man skal vurdere initiativer som dem, repræsentanter for den armeniske kirke og deres med- og modspillere i perioden tog på bogtrykkets område. Det kan måske ud fra vort blik på skandinaviske aktører tilføjes, at det danske lærde miljø ikke til alle tider har været i højeste beredskab til at foretage sådanne vurderinger. Glimtvis er der dog ydet indsatser, som det er værd at erindre, og en ikke uvæsentlig del af grundlaget herfor er tilvejebragt ved eller afspejlet i tilstedeværelsen af de 19 bøger på Det Kongelige Bibliotek.

Samlingen er tydeligvis (som det i hvert fald indirekte er fremgået) ikke erhvervet efter et på forhånd formuleret koncept, det være sig en plan af biblioteksmæssigt, politisk eller akademisk tilsnit. Alligevel rummer samlingen, som den nu fremtræder, værdifulde muligheder for at kaste lys over periodens armeniske kirke- og kulturliv, ikke mindst i dets ofte spændingsfyldte samspil med den omgivende verden, herunder den vestlige verden i dens kirkelige, kulturelle og merkantile fremtrædelsesformer. De konstateringer, der er gjort i det foregående, kan forhåbentlig være tjenlige for det videre arbejde med denne lyskastervirksomhed.

Anvendt litteratur

- Albeck og Billeskov Jansen 1964: Gustav Albeck og F.J. Billeskov Jansen: "Fra Runerne til Johannes Ewald", *Dansk Litteraturhistorie*, I, Politikens Forlag, København 1964.
- Bentzen 1941: Aage Bentzen: *Indledning til Det gamle Testamente*, Gads Forlag, København 1941.
- Brenner 1723: *Epitome Commentariorum Moysis Armeni, de Origine & Regibus Armenorum et Parthorum, item Series Principum Iberiæ et Georgiæ, cum notis & observationibus Henrici Brenneri. Accessit ejusdem epistola ad plur. reverend. et celeberrim. Doct. Ericum Benzeliium de præsentis statu quarundam gentium orientalium*, Stockholm 1723.
- Bruun 1898: Chr. Bruun: *Peter Frederik Suhm 18. Oktober 1728 – 7. September 1798. En Levnetsbeskrivelse*, Gads Forlag, København 1898.
- Catalogus Thott. 1788ff: *Catalogus Bibliothecae Thottianae*, tom. I-VII (i 12 bind), København 1788-95.
- Drost-Abgarjan 2000: Armenuhi Drost-Abgarjan: "Eine Skizze zur Geschichte der armenischen Armenologie nach den Beständen der Staatsbibliothek zu Berlin (von den Anfängen bis zur Mitte des 20. Jahrhunderts)", *Armeni syn die menschen genant ... Eine Kulturbeggnung in der Staatsbibliothek*, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin 2000, s. 71-97.
- Hovanessian & Margossian 1978: Diana Der Hovanessian & Marzbed Margossian (eds.): *Anthology of Armenian Poetry*, Columbia University Press, New York, 1978.
- Husmann 1972: H. Husmann: "Die Gesänge der armenischen Liturgie", i K.G. Fellerer (ed.): *Geschichte der katholischen Kirchenmusik I*, Kassel 1972, s. 99-108.
- Ilsøe 1999: Harald Ilsøe: *Det Kongelige Bibliotek i støbeskeen. Studier og samlinger til bestandens historie indtil ca. 1780*, 1-2, Det Kongelige Bibliotek: Museum Tusulanums Forlag, København 1999.
- Inglisian 1963: Vahan Inglisian: "Die armenische Literatur", *Handbuch der Orientalistik*, hrsg. v. B. Spuler, VII, 1, s. 156-254, Brill, Leiden/Köln 1963.
- Iversen 1962: Erik Iversen: "Theodor Petræus og det 17. Aarhundredes orientalske Studier", *Fund og Forskning i Det kongelige Biblioteks Samlinger*, IX, 1962, s. 79-113; (XXII, 1975, s. 100-102).

- Kévorkian 1983: R.H. Kévorkian: “Livres missionnaires et enseignement catholique chez les Arméniens 1583-1700”, *Revue des Études Arméniennes*, N.S. XVII, 1983, s. 589-599.
- Kévorkian 1986: Raymond H. Kévorkian: *Catalogue des “incunables” arméniens (1511/1695) ou Chronique de l’imprimerie arménienne*, Cahiers d’Orientalisme IX, Patrick Cramer, Genève 1986.
- Kouymjian 1994: D. Kouymjian: “From Disintegration to Reintegration: Armenians at the Start of the Modern Era XVIth-XVIIth Centuries”, *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporain*, I, Paris 1994, s. 9-18.
- Lane 2012: John A. Lane: *The diaspora of Armenian printing 1512-2012* [engelsk og armenisk], Amsterdam – Yerevan 2012.
- Madsen 1935-38: Victor Madsen: *Katalog over Det Kongelige Biblioteks Inkunabler*, I-II, Levin & Munksgaard, København 1935-38.
- Moïse de Khorène 1993: Annie & Jean-Pierre Mahé: *Histoire de l’Arménie de Moïse de Khorène*, Gallimard, Paris 1993.
- Moses Chorenensis 1736: Mosis Chorenensis *Historiæ Armeniacæ libri III. Accedit ejusdem Scriptoris Epitome Geographiæ. Præmittitur præfatio, quæ de Literatura, ac Versione Sacra Armeniaca agit; et subjicitur Appendix, quæ continet Epistolas duas Armeniacas, Primam, Corinthiorum ad Paulum Apostolum, Alteram, Pauli Apostoli ad Corinthios; nunc primum ex Codice MS integrè divulgatas*. Armeniacè ediderunt, Latinè verterunt, Notisque illustrarunt Gulielmus & Georgius, Gul. Whistoni Filii, London 1736.
- Moses Khorenatši 1978: Moses Khorenatši: *History of the Armenians. Translation and Commentary on the Literary Sources* by Robert W. Thomson, Harvard University Press, Cambridge Mass. 1978.
- Movsēs Xorenaci 1913: Movsēs Xorenaci: *Patmowfiwn Hayoc*, ed. M. Abeġian & S. Yarowfiownian, Tblisi 1913.
- Münter-Mindeskriift 1925ff: *Frederik Münter. Et Mindeskriift*, bd. I-VII, København 1925-49.
- Nichanian & Sordet 2012: *Le livre arménien de la Renaissance aux Lumières: une culture en diaspora*, red. Mikaël Nichanian et Yann Sordet, Éditions des Cendres & Bibliothèque Mazarine, Paris 2012.
- Oudenrijn 1960: *Linguae haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis Fratrum Unitorum et FF. Armenorum Ord. S. Basilii Citra Mare Consistentium quotquot huc usque innotuerunt recensere* Marcus Antonius van den Oudenrijn, A. Francke Verlag, Bern 1960.
- Pehlivanian 2000a: Meliné Pehlivanian: “Mesrops Erben: Die armenischen Buchdrucker der Frühzeit (1512-1800)”, *Armeni syn die men-*

- schen genant ... Eine Kulturbegegnung in der Staatsbibliothek*, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin 2000, s. 41-70.
- Pehlivanian 2000b: Meliné Pehlivanian: “Beschreibung der Ausstellungsexponate”, *Armeni syn die menschen genant ... Eine Kulturbegegnung in der Staatsbibliothek*, Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, Berlin 2000, s. 207-263.
- Petersen 1949: Carl S. Petersen: *Afhandlinger til dansk bog- og bibliotekshistorie*, Gyldendal, København 1949.
- Rasmussen 1997: *Den arabiske Rejse 1761-1767. En dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv*, red. Stig T. Rasmussen, udg. i samarbejde med Det Kongelige Bibliotek, Munksgaard – Rosinante, København 1997.
- Schröder 1711: Johann Joachim Schröder: *Thesaurus Linguae Armenicae*, Amsterdam 1711.
- Stone, Kouymjian, Lehmann 2002: *Album of Armenian Paleography*, ed. Michael E. Stone, Dickran Kouymjian & Henning Lehmann, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2002.
- Winkler 1983: Gabriele Winkler: “The Armenian Night Office II: The Unit of Psalmody, Canticles, and Hymns with Particular Emphasis on the Origins and Early Evolution of Armenia’s Hymnography”. *Revue des Études Arméniennes*, NS XVII, 1983, s. 471-551.

SUMMARY

HENNING LEHMANN: *Armenian books from the 16th-18th century in the collections of the Royal Library, Copenhagen*

In 2012, through various presentations and exhibitions, the 500th anniversary of the first printed book in Armenian was celebrated. Thus, 19 Armenian books printed from 1565 to 1745, belonging to the collections of the Royal Library, were on display in the Black Diamond.

These books are described in their original historical contexts above. It is underlined that initiatives taken by the Armenian Church were important in the early history of Armenian printing. For example, the Armenian Catholicos was active in establishing a printing house in Amsterdam, and quite a few of the early books were intended to meet ecclesiastical needs for books of ritual and pious practices, including the Psalter editions: Venice 1565, Amsterdam 1664, Marseille 1677; a Hymn Book: Amsterdam 1664; and a Breviary: Amsterdam 1705.

On the other hand, the publishing of certain books must be seen in the context of Roman Catholic missionary endeavours, e.g. the publication of documents concerning the Gregorian Calendar, translated into Armenian as early as 1584 (printed in Rome), a translation of Thomas à Kempis' *Imitatio Christi* (printed in Constantinople 1700), and a collection of fourteenth century Dominican sermons (printed in Venice 1704).

The collection also contains early editions of important works by medieval Armenian authors, including Moses Khorenatsi (Amsterdam 1695), Gregory Narekatsi (Constantinople 1701) and Nerses Shnorhali (Venice 1660). In addition, there are a couple of contemporary Armenian works: Arakel's 'histories' about seventeenth century Armenian history (Amsterdam 1669) and eighteenth century Constantinople patriarch Yakob Nalean's Commentary on Gregory Narekatsi (Constantinople 1745).

In some cases, various owners' ex libris or marginal notes allow glimpses into the use of the books by Western scholars and their routes through the hands of book traders and collectors. To name just a few: 1) M.V. de la Croze, the famous orientalist, on the basis of a Lipsian manuscript, added a fairly large number of collational notes to the text of the 1695 Moses Khorenatsi edition; 2) one of the two copies of the 1664 Psalter is dedicated to Frederik III of Denmark by Theodore Petraeus, a Danish scholar who was active in the Armenian-Dutch publishing world in the 1660s; 3) and some 150 years after Theodore, another Danish Orientalist, Bishop Fr. Münter, is seen to have acquired an old Armenian grammar (Amsterdam 1666).

The 19 books do not represent a collection that has been systematically built up according to a master plan by any librarian or scholar of the time. However, it can be considered to be broadly illustrative of the Armenian culture of that period, not least of its early links with Western printers, binders, artists and authorities, and the trend that shows Eastern centres (Constantinople and others) gaining ever increasing importance throughout the centuries in focus.